

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ
ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО) РІВНЯ
ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Розстріляне відродження»: геноцид
української інтелігенції у 20-30-их рр.
XX ст.»**

Студентки 4 курсу, групи СОІ-41
напрямку підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (Історія)»
Савіцької Людмили Андріївни

Керівник:
кандидат історичних наук, доцент
**Дрогомирецька Людмила
Романівна**

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

м. Івано-Франківськ – 2023 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. «Розстріляне відродження» як метод впливу сталінського тоталітаризму на культурне життя в Україні.....	7
Розділ 2. Науковий і мистецький потенціал діячів «Розстріляного відродження».....	24
Розділ 3. Масові репресії проти української інтелігенції 20-30 рр. XX ст....	46
Розділ 4. Формування громадянської компетентності учнів на уроках історії (на прикладі теми «Розстріляне відродження»).....	71
Висновки.....	89
Список використаних джерел.....	93
Додатки.....	104

ВСТУП

1920-1930-ті роки стали вирішальними для формування культурного та інтелектуального потенціалу української нації, однак ціла когорта митців, які створили значний обсяг високохудожніх творів у галузі літератури, живопису, музики та театру, розглядалася як інтелектуальна опозиція до радянської влади, тому була репресована. Більшовицький режим прагнув домогтися своєї головної цілі в Україні – знищити будь-які можливості для її національного самовизначення, а реалізація цієї мети в першу чергу передбачала негайну ліквідацію національно свідомої інтелігенції.

Суть наслідків тоталітарного режиму для української національної культури вичерпно характеризує термін «розстріляне відродження». Цей термін вперше запропонував діаспорний літературознавець Юрій Лавріненко, вживши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. Саме слово «відродження» вказує на небувалий підйом серед українського творчого покоління, коли митці отримали можливість вільно творити і висловлювати свої погляди через власні твори. Однак, після деякого відносного періоду свободи в творчому середовищі, більшовицько-сталінський режим силою своєї репресивної машини знищив або зламав талановитих художників, більшість яких, власне, були розстріляні.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою оцінки втрат, які понесла Україна в особі діячів «розстріляного відродження» і необхідністю сучасного переосмислення цих трагічних подій. Вивчення цієї теми не лише сприяє відновленню історичної справедливості та вшануванню пам'яті жертв, але й формує стійкий імунітет до тоталітарних ідеологій та методів. Крім того, інтеграція знань про «Розстріляне відродження» в освітній процес має важливе педагогічне значення для виховання патріотизму, національної свідомості та критичного мислення у молодого покоління. Розробка ефективних методичних підходів до вивчення цієї складної теми сприятиме глибшому розумінню учнями трагічних уроків історії та їхньої значущості

для сучасного українського суспільства. Вивчення школярами історичних постатей митців, які у 20-30-х рр. XX ст. відстоювали право українців розвивати свою національну культуру, допоможе сформувати в учнів основи почуття особистої та національної гідності, що є найважливішою складовою громадянськості.

Об'єктом дослідження є історичні події, пов'язані із «Розстріляним відродженням», а також навчально-виховний процес у закладах освіти, спрямований на осмислення цієї історичної доби.

Предметом дослідження є історичні постаті літературно-мистецького покоління, знищеного сталінським тоталітарним режимом у 1920-1930-х рр.; масові репресії, які можна вважати геноцидом творчої інтелігенції України; методи і прийоми формування громадянської компетентності на прикладі вивчення життєвих доль діячів «розстріляного відродження».

Метою дослідження є комплексний аналіз доби «розстріляного відродження» - періоду сталінських репресій проти української інтелігенції, вивчення його історичних, соціально-культурних та політичних передумов та наслідків, а також вироблення науково обґрунтованих педагогічних та методичних рекомендацій для ефективного вивчення цієї трагічної сторінки історії України у школі та формування громадянської компетентності здобувачів освіти.

Завдання даної роботи включають:

- проаналізувати методи впливу сталінського тоталітаризму на культурне життя України;
- висвітлити науковий і мистецький потенціал діячів «розстріляного відродження»;
- з'ясувати масштаби масових репресій проти української творчої інтелігенції у 1920-1930-х рр.;
- визначити педагогічний потенціал вивчення теми «Розстріляного відродження» у формуванні національної свідомості, патріотизму та громадянської позиції учнівської молоді;

- визначити методи і прийоми формування громадянської компетентності учнів на уроках історії на прикладі теми «Розстріляне відродження».

Хронологічні межі роботи охоплюють 1920-1930-ті роки. Нижня часова межа починається з 1923 року, коли розпочався період «українізації» – бурхливого, хоча й короткотривалого розквіту української культури та зростання національної свідомості, який прагнув узяти під свій контроль сталінський тоталітарний режим. Верхня межа – 1937-1938 рр., коли масові репресії проти української інтелігенції досягли апогею.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію радянської України у 1920-1930-их роках.

Стан наукового вивчення проблеми. Із здобуттям Україною незалежності українська історіографія почала поступово долати однобічність і упередженість у вивченні наукової та культурної сфер життя українців у 1930-х роках. Становищу української інтелігенції в умовах сталінського командно-адміністративного режиму присвячена монографія В. Даниленка та Г. Касьянова [45]. Проблема політичних репресій проти інтелігенції аналізується у колективній праці В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького [44]. Велике значення для наукового вивчення політичних репресій має збірник «Репресоване краєзнавство» [17] та підготовка науково-документальної серії книг під назвою «Реабілітовані історією»[16].

Великий внесок у дослідження політичних репресій в Україні зробив Ю. Шаповал [76-80]. У своїх працях він розглянув механізми політичних репресій та протидію української інтелігенції тоталітарному режимові. У працях І. Біласа [37], С. Білоконя [38], В. Ченцова [74] докладно висвітлюється діяльність спеціальних органів - НК, ДПУ, ОДПУ, НКВС в організації та здійсненні політичних репресій. Ідеологічні мотиви переслідування інтелігенції радянським режимом фрагментарно розкриваються у працях таких авторів, як В. Пристайко [66], В. Очеретянко [61], Г. Вербіленко [40], Д. Архірейський і В. Ченцов [36].

Репресіям проти науково-педагогічної інтелігенції присвячені дослідження В.Марочка і Г.Хілліга [56], М.Кузьменка [98]. Трагічні долі творчої інтелігенції у своїх працях розкривають Н. Миронець [57], І. Автушенко [34-35].

Дослідженням історії інтелігенції в радянській Україні 1920-1930-х років займаються також історики української діаспори, такі як В.Плющ [63], Г.Костюк [53] та інші. Знаменитій літературній дискусії 1925-1928 рр., літературним і політичним настановам українських письменників, взаємоворожим літературним організаціям присвячена книга канадського славіста М. Шкандрія [81].

Аспект вивчення джерел та документів у контексті масових репресій загалом малодосліджений, незважаючи на велику кількість опублікованих документів та матеріалів.

Методологічна база даного дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності та історизму. Під час написання роботи використовувалися загальнонаукові методи, зокрема конкретно-пошуковий метод (історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми), хронологічний метод (розгляд динаміки репресій у часовій послідовності) та порівняльно-історичний метод (дослідження особливостей масштабу та масовості репресій у різні періоди функціонування тоталітарної системи).

Наукова новизна даної бакалаврської роботи полягає у спробі розробити комплекс методичних матеріалів для поглибленого вивчення теми «Розстріляного відродження» в контексті геноциду української інтелігенції у школі. Наукова новизна полягає у застосуванні особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів, що сприяють не лише засвоєнню історичних знань, а й формуванню громадянської компетентності учнівської молоді, усвідомленню цінності національної ідентичності.

Практичне значення одержаних результатів. Дипломна робота на тему «Розстріляне відродження»: геноцид української інтелігенції у 20-30-их рр. XX ст.» має значне практичне значення для педагогіки та методики

навчання історії, сприяючи формуванню історичної свідомості, патріотизму, критичного мислення та емпатії у молодого покоління, а також збагачуючи освітній процес якісними навчальними матеріалами та активними методами навчання. Основні положення роботи та зібраний фактологічний матеріал можуть бути використані студентами під час підготовки до семінарських занять з історії України або вчителями при підготовці до уроків для учнів 10 класу. Матеріали дипломної роботи можуть слугувати основою для організації дискусій, круглих столів, рольових ігор, дослідницьких проєктів, спрямованих на глибоке вивчення теми. Використання першоджерел, спогадів зробить процес навчання більш захоплюючим та ефективним.

Структура бакалаврської роботи включає вступ, чотири розділи, висновки, список використаних джерел (з 99 позицій) та додатки.

РОЗДІЛ 1

«РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ» ЯК МЕТОД ВПЛИВУ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ НА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

Монополізувавши владу, більшовицька партія визначала основні принципи в економічній, політичній і, звичайно, в культурній сферах. Відповідно, за однопартійної системи формувався партійно-державний механізм. Головною ознакою комуністичного тоталітарного режиму є повне панування держави над суспільством, цілеспрямована і всеосяжна система контролю над свідомістю людей [34, с.118].

Лідери більшовиків вбачали в «традиційній» інтелігенції носіїв демократичних традицій, вважали інтелігенцію ідейною опозицією, яка не вписувалася в таку модель держави, як пролетарська, котра покликана придушувати будь-який супротив.

На початку 1920-х років усередині партії обговорювалася тема визначення місця та ролі інтелігенції в суспільстві. Висувалися два підходи: більш ліберальний підхід – А. Луначарського і Л. Троцького, який передбачав завданням старої дореволюційної інтелігенції – «вести націю за собою і служити їй», але водночас, ставилася умова – лояльне ставлення до більшовицької партії, яка б «указувала політичний напрям і забезпечувала керівництво» [60, с.61-62]. Отже, роль культурного авангарду, ось що відводилось інтелігенції.

Жорсткіший підхід, передбачав постійний партійно-державний контроль над представниками інтелігенції, розглядаючи їх як засіб досягнення конкретних політичних цілей. М. Бухарін заявляв: «Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно на певну манеру. Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці» [35, С.82]. Саме другий підхід наприкінці 1920-х рр. був найпоширенішим, в цей час процес тотальної ідеологізації культури набув гіпертрофічної форми.

Ще на VIII з'їзді Російської комуністичної партії більшовиків (1919 р.) головним завданням мистецтва була визначена комуністична пропаганда. Резолюція з'їзду «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» визначила: «Нема таких форм науки та мистецтва, які не були б зв'язані з великими ідеалами комунізму і безмежно різноманітною роботою по будуванню комуністичного господарства» [9, с.48].

Агітпроп ЦК КП(б)У та Головополітосвіта УСРР у 1921 р. розробили тези про художню політику, в яких зазначали: «...Наше завдання – довести бойову силу мистецтва до вищого соціального напруження, роблячи мистецтво наймогутнішим засобом політосвітньої роботи, тобто державною пропагандою комунізму... Сам стиль, форма і навіть класифікація розділів мистецтва повинні бути підпорядковані бойовим завданням класової боротьби» [10, с.48]. За цими та іншими офіційними директивами українська культура, яка вважалась більшовицьким керівництвом дрібнобуржуазною, повинна бути ідеологічно «перекованою».

Втілення в життя такої політики партії відбувалось шляхом організації тотального контролю за культурним життям. Ця роль в основному була покладена на Народний комісаріат освіти – центральний орган управління культурними справами на державному рівні, який підпорядковувався Центральній Раді КП(б)У [37, с.205].

Одним з основних засобів контролю була цензура. На початку 1920-х років з цією метою були створені відповідні органи – Головомистецтво, Головліт, Головрепертком, тощо, які мали розгалужену систему від центрів до округів (областей). Твори мистецтва та науки спочатку розглядалися щодо «ідеологічної витриманості», а тоді визначалося бути чи не бути їм надбанням громадськості. У зв'язку з цим уся культурна сфера українського суспільного життя опинилася під суворим контролем цензури [34, с.118].

Представники творчої інтелігенції опинилися перед дилемою: зберегти свої моральні принципи, чи піти шляхом конформізму. За словами М. Бердяєва, тоталітарна держава «подвійно діє на творців духовної культури».

Вона може або підкуповувати, обіцяти всілякі блага і вимагати за це підпорядкування соціальному порядку, або переслідувати діячів і перетворювати їх на мучеників. У таких умовах, багато людей займали конформістську позицію, тобто пристосовувалися і відмовлялися від своєї думки та позиції у творчості. На це погоджувалися для того, щоб вижити [35, с.83].

Поширювалися і популяризувалися праці тільки тих культурних діячів, які симпатизували більшовицьким ідеям і революційно налаштованим масам. Наприклад, твори П. Тичини «Плуг» і «Сонячні кларнети», В. Блакитного – «Удари молота і серця», В. Чумака – «Заспів» та ін. [34, с.118].

Інші, ж, відмовлялися підкорятися й опинялися в складних, а часто трагічних ситуаціях, і до них влада ставилася зовсім по-іншому. Наприклад, показовим у цьому плані є ставлення влади до футуризму, літературного напрямку, який не відповідав ідеології партії. У революційний період, коли більшовики руйнували старий лад, футуризм був офіційною літературною течією. Однак, коли країна перейшла до мирного будівництва, футуризм вступив у явний конфлікт з партійною програмою і, відповідно, потрапив під критику партії та адміністративні обмеження [36, с.44].

Українські письменники-футуристи робили численні спроби створити свою організацію, але їм всіляко перешкоджали. Для прикладу, коли на початку 1921 р. комуністичні футуристи («Комунфут») подали прохання до уряду зареєструвати та легалізувати їхню спілку колегія Головполітосвіти УСРР у липні 1921 р. вирішила: «Передати статус комуністів-фотуристів у ЦК партії з висновком Головполітосвіти про те, що програма комфутів суперечить принципам партійної організації й що вони навряд чи можуть бути використані з точки зору культурного будівництва» [35, с.84]. Тоді Агітпроп ЦК КП(б)У відхилив прохання «комфутів» і закликав їх до дотримання партійної дисципліни. Чинився тиск і серед інших сфер літературної та творчої діяльності.

18 червня 1925 р. ЦК РКП(б) видав постанову «Про політику партії в галузі роману», в якій зазначалося, що «партія в цілому ні в якому разі не може зв'язати себе прихильністю до якого-небудь напрямку в галузі літературної форми», що вона «повинна висловлюватися за вільне змагання різних угруповань і течій в даній галузі» [15, с.9]. А вже в червні 1926 р., на пленумі ЦК КП(б)У, творчість українських інтелектуалів «типу неокласиків» була розцінена, як спрямована на обслуговування потреб української буржуазії, а самі неокласики були визнані реакціонерами. Це стосувалося і тих, хто начебто підтримував ідею виведення України на «широкі простори світової культури» [9, с.316]. Аналіз цих резолюцій дає змогу засвідчити суперечності в політиці партії.

Таким чином, у тоталітарній державі завжди виникав конфлікт між свободою творчості та практичними потребами соціально-політичної системи. Іншими словами, або митець почне «творити» відповідно до ідеологічних настанов тоталітарного режиму, або тоталітарний режим знищить цю людину, як митця, а нерідко й фізично. Вже на початку 1920-х років більшовики почали застосовувати репресивні методи проти найбільш національно-свідомої частини українських культурних діячів для того, щоб політично «виховати» їх [35, с.83].

В УРСР ці репресії мали деякі відмінності. Саме інтелігенція стала мішенню для радянського керівництва при побудові тоталітарної держави. Національні прагнення діячів культури трактувалися як прояв «класових прагнень української буржуазії». Ця тактика була політично дуже зручною, проте не давала можливості проводити гнучку політику щодо інтелігенції. Це пояснює, чому ті, хто виявляв (або підозрювався) прояви національної свідомості, винищувалися у жорстокий спосіб [35, с.83].

За допомогою висловлювань М. Лебединця – державного обвинувача у справі українських соціалістів-революціонерів можна описати, як ставилася радянська влада, зокрема ДПУ до українських інтелігентів: «Ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж

радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти»[38, с.90]. В. Ленін у 1922 р. у таємному листі до В. Молотова і членів політбюро висловлював таку ж позицію, писав, що чим більше буде знищено «цієї публіки», тим краще [11, с.193].

Зародок репресивних акцій проти українських культурних діячів таївся саме в цих безапеляційних оцінках ЦК КП(б)У. Щодо «неокласиків», то 12 жовтня 1926 р. відбулася літературна конференція, на якій неокласиків звинуватили у «ворожості до творчості робітників і селян» та «солідарності з донцовщиною». Подібні погляди висловлювали С. Пилипенко та А. Річинський. Захистити неокласиків намагався М. Хвильовий, який і сам був під пильним прицілом. На той час Комітет народної освіти очолював О. Шумський, який погодився, що це «буржуазна інтелігенція», але зауважив: «це не означає, що ми повинні цю буржуазну інтелігенцію – неокласиків зразу перевести в Соловецький монастир». Як показали подальші події, О. Шумський виявився пророком, адже незабаром весь цвіт української інтелігенції було перевезено на Соловки [34, с.119].

15 травня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало постанову «Політика партії в справі української художньої літератури», яка ставила таке завдання: організувати в українській художній літературі суспільне пролетарське середовище, впливати на нього, тим самим соціально керувати ним і виявляти нові літературні сили з лав трудящих [10, с.351]. Іншими словами, це був відхід від курсу, який певною мірою визначав поліфонію духовного життя на початку 1920-х років, тобто це був крок до тотальної регламентації й тоталітаризму. Також парторганізації, за настановами Політбюро, мали організовувати сприятливі умови для творчої діяльності діячів «червоної» літератури та їхніх організацій.

У 20-тих роках в Україні продовжували діяти десятки наукових, природничих, технічних і суспільствознавчих товариств. Розмаїтим було й духовне життя: понад 40 літературно-мистецьких угруповань об'єднували письменників, художників, музикантів, акторів. Серед них – «Плуг», «Гарт»,

«Ланка», «Молодняк», «Нова генерація» та ін. А такі відомі організації, як Асоціація художників Червоної України, Асоціація революційного мистецтва України, Об'єднання сучасних митців України об'єднували у своїх лавах майстрів пензля [34, с.119].

Таке розмаїття художніх об'єднань свідчить, начебто, про розвиток культурного життя, розмаїття течій, які висвітлюють національний колорит українського народу. Однак, аналізуючи ситуативні документи, стає зрозуміло, що всі ці організації не могли існувати незалежно, оскільки були наперед визначені класовою ідеологією. Для прикладу, статuti організацій «Плуг» та «Гарт» визначали метою їхньої діяльності створення єдиної соціалістичної культури, заснованої на марксистській ідеології [88, с.299]. Іншими словами, вони мали контролюватися центральним комітетом і виконувати всі його вимоги.

У 1925 р. була заснована Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). До цієї організації увійшли такі відомі письменники та поети, як: В. Сосюра, М. Бажан, П. Тичина, Ю. Смолич, П. Панч, Ю. Яновський та ін. Першим президентом Академії був М. Яловий, але ідейним наставником та керівником угруповання став М. Хвильовий. ВАПЛІТЕ було літературно-мистецьким об'єднанням однодумців й талановитих письменників і намагалося протистояти втручанню у свою творчу діяльність з боку органів культури. Про це свідчить той факт, що у статуті ВАПЛІТЕ зазначалося, що його художня діяльність має здійснюватися відповідно до марксистського світогляду Комуністичної партії та положень її програми. Однак, духовно Академія жила саме національними інтересами й прагнула до високих художніх форм. Саме такі погляди, висловлювані М. Хвильовим на виступах, спричинили широку літературну дискусію, яка тривала з 1925 по 1927 рр. [35, с.119].

Формально дискусію започаткувала стаття Г. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» і відповідь на цю статтю М. Хвильового «Про сатану в бочці або графоманів, спекулянтів та інших «просвітян». Саме ця дискусія

продемонструвала суперечливий процес розвитку української творчості. М. Хвильовий одразу відчув згубні наслідки партійного тиску і заявив, що від ЦК «починає дмухати чимсь величним, мов генерал-губернаторство» [47, с.26]. В статтях, присвячених літературній дискусії, він часто посилається на М. Бухаріна: «Коли ми зупинимося на точці зору літератури, яку мусить регулювати державна влада і яка буде користуватися різними привілеями, то, без всякого сумніву, в силу цього ми зав'яжемо світ пролетарській літературі» [24, Т.2.с.60].

Ці побоювання були не безпідставними, адже партія повністю взяла під свій контроль літературу і мистецтво. 10 квітня 1925 р. у постанові ЦК КП(б)У «Про українські художні угруповання» згадувалась організація селянських письменників «Плуг» і зазначалось, що такі організації можуть з'являтися лише там, де є партійна організація, яка буде контролювати їхню роботу [74, с.88].

«Всі кішки сірі, всі письменники українці, всі представники пролетарського письменства», - так М. Скрипник у 1928 р. саркастично висміював спроби уніфікувати культуру під єдиною радянською пролетарською маркою. А творчу інтелігенцію він запевняв, що «ні партія, ні радянська влада, ні пролетарська кляса» ніколи не підтримають претензії на культурну монополію [22, с.5]. Насправді, більшовицька партія захопила і повністю монополізувала культурну творчість.

М. Хвильовий, розумів, що для подальшої діяльності українських митців необхідним є членство в партії, щоб уникнути тиску з боку режиму. Він пропонував таку стратегію членам ВАПЛІТЕ: «Треба, щоб такі наші хлопці, як: Любченко, Яновський, Сенченко, Дніпровський та інші конче вступили до партії. Їм більше дадуть прав і ми більше встигнемо зробити» [34, с.40].

Протестуючи проти зазіхань більшовицької влади на творчу діяльність М. Хвильовий, висловив свої почуття в переживаннях художника Чаргара («Сентиментальна історія»): «Ну і навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці

профспілки, й тисячі інших організацій? Боже спаси! Хай вони завоюють цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому ж повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги?» [73, с.47].

У баченні М. Хвильового, українська культура повинна розкривати загальнолюдські цінності, а не просувати обмежену класову ідеологію. Над завданнями української національної культури письменник розмірковував і у своїх творах. Його головним гаслом було: Україна повинна брати участь у загальноєвропейському культурному процесі, відмовитися від класових та ідеологічних обмежень і започаткувати найвищу форму культурної діяльності – співпрацю [25, с.120].

Партійне керівництво вбачало у відомих українських письменниках, зібраних у ВАПЛІТЕ, ядро національного відродження та опору централізованій політиці, а тому критикувало «буржуазно-націоналістичну ідеологію». Навіть, сам Й. Сталін розумів небезпеку поглядів М. Хвильового: «У той час, як західноєвропейські пролетарські класи і їхні комуністичні партії повні любові до Москви... український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше від Москви» [20, с.150].

Наприкінці 1920-х рр. мистецьке розмаїття культури стало одним із головних об'єктів, до якого була прикута увага тоталітарного режиму. Тактика підтримувати офіційно пролетарські (пролекультивські) літературно-мистецькі об'єднання у надії на поступове скупчення навколо них усієї творчої інтелігенції не дала бажаних і негайних результатів. Стало зрозумілим, що на базі лише цих організацій, не вдасться мобілізувати творчі сили в руслі офіційної ідеології. Сталінське керівництво висунуло курс на прискорення темпів соціалістичних перетворень, який проголошував прискорене формування єдиних творчих спілок на єдиній платформі [34, с.120].

Мистецтво авангарду, яке забезпечувало візуальну мову постреволюційного десятиліття було рішуче відкинуте тоталітарним

режимом. Причиною цього було те, що його новаторство авангардистів розглядали як прояв вільнодумства та орієнтацію на елітарні смаки. Тоталітаризм формував інший тип мистецтва, в якому домінували партійні інтереси і який би був залежним від них [44, с.202]. Таким чином, можна вважати, що радянське мистецтво 1930-х років, порівнюючи з мистецтвом попередніх періодів, не було результатом розвитку художніх процесів, а було підконтрольним владі й стало інструментом держави для реалізації її ідеологічних доктрин.

Постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932 р. наголошувала, що якщо в минулі роки «партія всебічно допомагала створенню і зміцненню особливих пролетарських організацій у галузі літератури і мистецтва з метою зміцнення позицій пролетарських письменників та діячів мистецтва», то тепер, коли кількість пролетарських літературно-художніх кадрів зросла і з'явилися нові письменники та художники з заводів, фабрик і колгоспів, чинні рамки пролетарських літературно-художніх організацій стали вужчими і перешкоджають серйозному розмаху художньої творчості. Резолюція підкреслювала загрозу того, що ці організації перетворяться «в засіб культивування гурткової замкнутості, відриву від політичних завдань сучасності та від значних груп письменників і художників, які співчують соціалістичному будівництву» [9, с.573]. У зв'язку з цим було прийнято рішення про об'єднання наявних літературних і мистецьких організацій і створення єдиної творчої спілки.

Зміст цієї постанови та її ідеологічне значення означало, що партія бере на себе керівництво і таким чином контролює культурну сферу суспільного життя. Таким чином, закріплювалися такі політичні умови, які дозволяли органам державної безпеки безпосередньо втручатися в літературно-мистецькі справи та творчий процес митців. Усі письменники, художники, кінематографісти змушені були підкорятися директивам центральних органів партії. 9 травня 1932 р., коли на партійній нараді з питань мистецтва, яку

проводив ЦК КП(Б)У з приводу прийняття цієї постанови, представник народного комітету освіти М. Скрипник розкритикував діяльність Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ) і заявив, що часто в образотворчому мистецтві ми мали не комуністів, які є художниками, а художників, які є членами комуністичної партії. Іншими словами, у сфері образотворчого мистецтва працювали люди, які відчували себе більше художниками, ніж комуністами, не узгоджуючи свою «творчість» з партійною організацією. Вони фактично не визнавали партійного керівництва [21, с.64-65]. Таким чином, для діячів культури слово «хочу» перестало існувати, а було лише - «мусиш». Це означало, що практично у всіх формах самовираження роботи творців підлягали цензурі.

Ті істини, які не були класовими чи ідеологічними догмами, не могли бути відображені у творах. Творчість культурних діячів регулювалася в рамках «ортодоксальних істин», і була дуже одноманітною за тематикою і манерою зображення [34, с.121].

Першою в країні виникла Спілка письменників, а організаційну і творчу перебудову літературного життя завершив Всесоюзний з'їзд радянських письменників, що проходив у Москві з 17 серпня по 1 вересня 1934 р., і з'їзд українських письменників, що відбувся напередодні. Ця реорганізація не була ні однозначно позитивною, ні однозначно негативною. Адже, з одного боку вона відображала докорінні зміни у свідомості творчої інтелігенції, об'єднала мистецькі сили. Але, з іншого боку, в умовах становлення і зміцнення адміністративно-командної системи ця переміна сама стала продуктом цієї системи, тобто її продовженням у культурі. Вона відображала процес уніфікації та стандартизації культурного життя країни. Створена спілка (як і решта, які створені пізніше) мала слугувати не тільки творчим інструментом, а засобом ідеологізації та «колективізації» всіх «інакомислячих». Така «колективізація» полегшувала тоталітарному режиму

контроль над роботою українських інтелектуалів, зокрема через колективну відповідальність [36, с.24].

Створені народні комітети у справах культури були представлені спілками письменників та іншими творчими спілками, у повну власність цих наркоматів передавались усі органи літературно-художнього друку. Тоді уявлення про завдання художньої творчості було уніфіковано. Виняткового статусу набув критерій «соціалістичного реалізму». Художня концепція самої людини була нівельована, і це було не лише психологічною втратою. Належність до соцреалістичного «ордену», чи відмова від нього, часто ставала питанням життя і смерті. Від середини 1930-х р. літературна та мистецька критика, як і соціологія загалом, змушені були сприймати реальність як даність і ретельно вибудовувати під неї «наукову базу». А ті, хто були «вільнодумними неслухами», неминуче мали бути покарані [34, с.121].

Під тиском тоталітарного режиму більшість митців були змушені пристосовуватися до нього і перетворювати власний стиль на єдиноприйнятний. Більшовицький режим мав забезпечити підпорядкування всієї культурної діяльності волі партії та призначеній нею стратегії суспільних перетворень.

В умовах тоталітаризму українська культура мала чітко визначені жанри. Парадні портрети вождів, полководців, ударників праці та відмінників були основними темами в мистецтві, особливо в 1930-х рр. На картинах широко використовувалися зображення оплесків, посмішок та інших відповідних атрибутів, а твори, які не відповідали визначеним партією нормам, вилучали (див. додаток А).

На початку 30-х рр. XX ст. органічний розвиток мистецьких та літературних об'єднань, який був частиною українського відродження, був насильно перерваний. Згодом характер і сутність творчих організацій в Україні визначалися тоталітарним режимом.

Водночас мистецькі та письменницькі об'єднання виникли й почали функціонувати в українській діаспорі [38, с.329]. Нові культурно-історичні реалії, насамперед становлення і розвиток суверенної Української держави, внесли певні зміни у формування та функціонування національних мистецьких і літературних об'єднань та їхнє примирення з емігрантськими творчими колами.

Відомо, що наприкінці 20-х років XX ст., коли сталінські угруповання боролися за владу в усіх сферах життя, а 1927 року XV з'їзд ВКП(б) проголосив «культурну революцію», вони вже мали чіткий план розвитку радянської літератури і мистецтва, як ідеологічного інструменту режиму.

На практиці тоталітарний режим змінив тактику, перейшовши від таємного стеження за культурними діячами до відвертих переслідувань і масштабних «чисток» письменницьких і художніх організацій. Поширювалося гасло: «Сьогодні ти ще не ворог, але завтра можеш стати ним». Поширилися публічні «каяття» діячів культури: М. Хвильовий засуджував свої «ухили», а М. Семенко називав себе «формалістом» і «дрібнобуржуазним виродком». Різні об'єднання відмовлялися від попередніх ідейно-естетичних засад і висували серйозні політичні звинувачення одне проти одного [48, с.4-12]. Отже, відбувалося саморуйнування творчих спільнот і навіть ті партійні лідери, які задавали тон культурній політиці Українського Відродження, були усунуті.

Проте позитивна тенденція 1920-х років в національно-культурному житті України все ще існувала, і М. Скрипник з Наркомату освіти намагався всіляко її підтримати. М. Скрипник вихід із кризи вбачав у створенні всеукраїнських об'єднаних федерацій художників і письменників, де б об'єдналися представники всіх стильових течій і напрямів в культурі. Творча інтелігенція країни робила все можливе, для продовження творчого процесу: перегрупування, переорієнтації, розглядала інші компромісні методи [69, с.30-32].

Серйозні зміни відбулися в мистецьких об'єднаннях: Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ) провела чистку всередині об'єднання, піддала критиці попередні ідеологічні позиції та проголосила «пролетаризацію» своїх кадрів. Об'єднання вело марні переговори з російськими мистецькими організаціями з метою створити єдиний мистецький фронт в країні [87, с.201].

АХЧУ поділилася на дві організації – художньо-видавничу та художньо-виробничу. Видавництво ВУАПМИТ (Всеукраїнська асоціація пролетарських митців) на замовлення держави друкувало художньо-пропагандистську продукцію, але саме це видавництво підготувало і видало альбом «Мистецькі скарби УРСР». Це стало яскравою подією в культурному житті 1930-х років [87, с.202].

Всеукраїнське кооперативно-трудове товариство «Художник» (ВУКОХУДОЖНИК) об'єднувало художників, графіків, скульпторів, архітекторів та декораторів для створення архітектурно-мистецьких проєктів, оформлення закладів культури та міського середовища. 166 членів цієї спілки за 18 місяців створили продукції на мільйон карбованців, а також здійснили успішні комерційні мистецькі вистави.

М. Хвильовий змінив тактику. Він намагався пристосуватися до нової політичної реальності, й ініціював створення літературного об'єднання, пристосованого до вимог режиму. Майже всі колишні ваплітяни підтримали цю ідею й улітку 1929 р. розпочалися дискусії щодо мети, завдань, принципів та назву цього об'єднання. Після довгих обговорень було вирішено, що головним завданням організації буде підтримка високого художнього рівня творчості, в основу якого покладено марксизм, а також боротьба з усіма буржуазними і націоналістичними тенденціями, особливо із «хвильовизмом». Оскільки діяльність організації розглядалася як «служіння дню сьогоденішньому», письменники мусили бути на фабриках, заводах та колгоспах, придивлятися до роботи, відшукувати молодих талановитих людей і прилучати їх до літературних організацій. Склалася парадоксальна

ситуація: у новоствореній організації М. Хвильовий, який всіляко засуджував «Плуг» і «Гарт» за масовизм і боровся за високопрофесійність (елітарність) літературної праці, був змушений висувати ті гасла, з якими виступали його колишні опоненти [48, с.4-12].

Нова літературна організація отримала назву Пролетарський Літературний фронт (ПРОЛІТФРОНТ). Організація вела активну культурно-просвітницьку, літературну та селекційну діяльність на підприємствах та навчальних закладах, видавала однойменний журнал. Однак атмосфера бездуховності, принизлива «міжусобна війна» між об'єднаннями, дешевий «агітпроп» замість справжньої творчості деморалізували і виснажували митців [48, с.4-12].

Було вже зрозуміло, що «стара гвардія» творчої інтелігенції заважає режиму. Адже ці діячі брали участь в національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр. та літературній дискусії 1925-1928 рр., мали вплив на маси, відстоювали свободу мислення і творчості намагались зберегти свою професійну і людську гідність. Настав час, коли влада підняла культурний рівень мас до бажаного (обмеженого) і навчила нове покоління культурних діячів, потреба у цій «старій гвардії» повністю зникла. Сформувалася радянська творча інтелігенція, яка вже звикла до заангажованості літератури і мистецтва, ідеологічного служіння та колективного стилю мислення. Цей загін інтелігенції знаходився між пролетаріатом і селянством у соціальній структурі, тоді як справжня творча еліта була «мозком» і «моральним ферментом» держави, нації, суспільства [45, с.96].

Сталінський режим (XVI з'їзд ВКП(б) 1930 р.) створив міф про «український буржуазний націоналізм» і загрозу «української націоналістичної контрреволюції», щоб якимось формально виправдати розправи над українськими діячами. Ця штучно розроблена «класова боротьба» швидко розкрутилася. Насамперед, почалося викриття неіснуючих насправді СВУ («Спілки визволення України») та УНЦ (Українського національного центру), учасникам літературно-мистецьких організацій

виголошувалися видумані звинувачення у політичних та ідеологічних диверсіях, участі у контрреволюційних організаціях, у «націонал-хвильовизмі», «куркульсько-буржуазній ідеології». А за цим слідувала примусова самоліквідація майже всіх об'єднань, за винятком ВУСП, та жорстокі репресії проти їх учасників [63, с.22].

Через поразку справи, якій присвятив своє життя, та арешт товаришів застрелився М. Хвильовий. Письменники ВАПЛІТЕ, футуристи, неокласики М. Бойчук та його прихильники, Л. Курбас та ще багато культурних діячів стали жертвами репресій. Перспективний прошарок української ренесансної інтелігенції, яка розбудовувала національну культуру, був майже повністю знищений [38, с.447].

Разом з тим, партійна верхівка продовжувала здійснювати уніфікацію культурного життя. 23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», відповідно якої були утворені єдині централізовані організації, у 1930 р. – СРПУ (Спілка радянських письменників України) і СРХУ (Спілка радянських художників України) [63, с.23].

Ці спілки не були вільними художніми чи літературними об'єднаннями, а були організаціями з чітко визначеною партійно-бюрократичною структурою. Вищим керівним органом був з'їзд, який відбувався раз у чотири роки (за необхідності – конференції), з'їзд вибирав Голову Спілки і Центральну Ревізійну Комісію. Правління Спілки, до якого входили голови, заступники, голови ЦРК і територіальних організацій, виконувало обов'язки вищого керівного органу, а Секретаріат був постійно діючим виконавчим органом.

Тематику і методологію творчості цих спілок визначали державні партійні організації, які були офіційними замовниками їхньої продукції. За настановами влади єдиноправильним методом був «соцреалізм», зміст якого полягав у прославленні революції та будівництва соціалізму, сакралізації вождя, міфологізації «радянської людини» [62, с.113]. Тобто, цей метод

вимагав штампів, тому спостерігалась тематична одноманітність і стереотипність жанрів у працях діячів. Через абсолютний контроль і цензуру прояви творчої свободи були неможливими. Отже, усі художньо-літературні Спілки стали організаціями, які за допомогою своєї творчості виробляли і поширювали ідеологічні стереотипи.

Тоталітарний режим використовував політику «кнута і пряника», щоб утримувати творчі спілки. Щоб виключити із спілок «неблагонадійні» елементи, були організовані дві хвилі терору (1933-35 та 1937-38 рр.). Згодом члени спілок отримали певні привілеї, зокрема, їм гарантувалася винагорода за працю та грошові аванси за великі замовлення. Значною мірою вирішувалися житлові проблеми, Будинки творчості, художні майстерні, спецпайки, поїздки за кордон, грошові премії і винагороди – більшість із цього – це елементи нормального цивілізованого життя, але вони використовувалися владою для приборкання і поневолення діячів. У Харкові існував будинок «Слово», своєрідна «елітна колонія», де жили понад 100 найвидатніших українських письменників, митців і діячів театру. Членство у спілках вважалося уже престижним і відкривало митцям шлях до визнання [48, с.4-12].

Але і серед учасників спілок були різні мистецькі позиції: дехто обрав пристосовництво і вірно служив режимові, інші ж якоюсь мірою намагалися не підкорятися, використовувати езопову мову для висловлення своїх думок і почуттів. Здалися П. Тичина, М. Бажан, М. Рильський, але вони, як і В. Сосюра, Ю. Яновський, П. Панч, О. Довженко та ще багато інших митців, залишаються символами української культури [48, с.4-12].

Отже, зі знищенням багатьох мистецьких об'єднань, «колективізацією» творчості радянське мистецтво і взагалі духовне життя опинилося у сфері партійно-державних методів контролю, не маючи реальної свободи творчості.

Таким чином, можна зробити висновок, що українська культурна сфера у 1920-1930-х рр. знаходилась під нещадним контролем тоталітарного

режиму, що перешкоджало її вільному розвитку. Більшовики влада розпочала послідовний наступ на українську культуру на початку 20-х років через регламентацію творчої діяльності та створення системи цензурних органів, а з 1930-х років почалося створення різних спілок та «колективізація» творчої діяльності, розвивався соціалістичний реалізм. Все це унеможливило вільний розвиток українського культурного життя.

РОЗДІЛ 2

НАУКОВИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»

У контексті української історії 1920–1930-х рр. період, відомий як «розстріляне відродження», представляє собою один з найболючіших та трагічних етапів. Цей період характеризується масовими репресіями та фізичним знищенням української інтелігенції, науковців, письменників, митців – усіх культурних діячів. Незважаючи на жорстоку цензуру та систематичні переслідування деякі з них зуміли залишити значний науковий та мистецький внесок, вкладаючи надзвичайні зусилля в збереження національної ідентичності та культурної спадщини українського народу. Тому надзвичайно важливо оцінити науковий і мистецький потенціал діячів української культури, які були знищені сталінським режимом.

За останні десятиріччя ХХ ст. було опубліковано твори багатьох митців «розстріляного відродження», творчість окремих введено до шкільної програми з української літератури: М. Хвильовий, Г. Косинка, М. Вороний, М. Куліш.

Активно діяв у літературному житті України у 1920-х роках Микола Зеров – визнаний літературознавець, глибокий аналітичний критик, полеміст, лідер «неокласиків», майстер сонетної форми і блискучий перекладач античної поезії. [39, с.2].

Микола Костянтинович Зеров народився в м. Зінькові на Полтавщині 14 квітня 1890 р. 1912 року в журналі «Світло» та газеті «Рада» з'являються друком перші його статті та рецензії. 1920 року вийшли підготовлені ним «Антологія римської поезії» та «Нова українська поезія», що стали помітним явищем у тогочасному літературному житті [68].

З голодного Києва М. Зерова запросили на роботу в Баришівську соціально-економічну школу. Це були плідні роки оригінальної творчості – всі вірші його збірки «Калина» (1924) були написані саме тут. Також в

Баришівці М. Зеров зробив багато перекладів, написав низку сонетів та сатир-пародій, кілька невеликих оповідань [89, с. 140].

1 жовтня 1923 р. М. Зеров став професором української літератури Київського Інституту народної освіти (так звався тоді Київський університет), тоді ж розпочав читати свої блискучі лекції, які часто зривали бурхливі оплески (про лекції Зерова серед студентів ходили легенди) [96, с.307].

1923 року голосно заявили про себе «неокласики». У грудні 1923 р. відбулася перша зустріч Зерова з М. Хвильовим, коли той приїхав до Києва у складі харківської письменницької делегації «Гарту». Неокласики розгорнули бурхливу літературну діяльність – влаштовували літературні вечори, на яких намагалися згуртувати мистецькі сили, аби спрямувати їх у річище конструктивної праці [68].

1924 року було надруковано «Камену» – першу збірку віршів М. Зерова, а 1925 р. можна вважати вершиною літературно-критичної діяльності М. Зерова. Тільки журнал «Життя і революція» вмістив 17 його матеріалів, а ще ж були публікації в інших часописах, виступи, лекції перед студентами [39, с.30].

З 1926 р. М. Зеров виступав лише як літературний критик, зосередивши основні зусилля на перекладах та історико-літературних студіях. Того ж року офіційна влада звинуватила «неокласиків» в антипролетарських настроях. Червневий пленум ЦК КП(б)У 1927 р. дав прямі директивні вказівки щодо політичної оцінки «неокласиків»: «Тепер серед українських літературних груп типу неокласиків спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану саме на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характерне для цих кіл прагнення спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Європою». Фактично ця постанова означала заборону літературної та критичної діяльності М. Зерова [68].

Самогубство М.Хвильового у травні 1933 р. стало драмою для Зерова. Всі останні роки йому фактично було заборонено займатися творчою діяльністю, а з 1933 – стало небезпечним навіть мовчання. Від Зерова й Филиповича вимагали самокритичних заяв і політичних декларацій. Наприкінці 1934 р. Зерова остаточно звільнили з університету [88, с.223]. А наприкінці квітня 1935 р., за звинуваченням в терористичній діяльності, М.Зерова було заарештовано. На першому допиті він заявив однозначно: «До ніякої контрреволюційної діяльності я не причетний, а отже, співучасників назвати не можу». Пізніше з нього виб'ють інші відповіді. Вже 9 липня М. Зеров «розколовся»: «Я признаю себе винним у тому, що приблизительно з 1930 року належав до керівного складу контрреволюційної націоналістичної організації, куди, крім мене, входили Рильський і Лебідь».

М. Зерова було засуджено до 10 років ув'язнення. Наприкінці зими «бандитів» було відправлено на Північ за традиційним маршрутом: «Ведмежа Гора – Кем – Соловки». 9 жовтня 1937 р., без будь-яких підстав і пояснень, справу М. Зерова та ін. було переглянуто т.зв. особливою трійкою УНКВД по Ленінградській області. Зерову було винесено вищу міру покарання – розстріл. 3 листопада 1937 р. вирок було виконано (див. Додаток Б) [96, с.309].

Проте, 23 січня 1957 р., тобто через 20 років, у Ленінградському РАГСІ в книзі актів громадського стану з'явилася записка: «Зеров Николай Константинович умер 13 октября 1941 года, возраст 51 год. Причина смерти: паралич сердечно-сосудистой системы» (див. додаток В). Тематична колекція на сайті електронного архіву Українського Визвольного Руху містить 70 документів зі справи Миколи Зерова [1].

Ще одним видатним українським письменником був Остап Вишня, який прославився своїми гумористичними творами. Народився Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко) 13 листопада 1889 р. на хуторі Чечва біля містечка Грунь Зіньківського повіту на Полтавщині (нині Охтирський район Сумської області) в багатодітній селянській сім'ї [96, с.177].

Як і чимало ентузіастів відродження національної культури, 1919 р. П. Губенко потрапив до Кам'янця-Подільського, навесні 1920 р. повернувся до Києва, а восени його заарештували. Утім, не виявивши «компромату» в діях П. Губенка ні за гетьманщини, ні за петлюрівщини, його випустили із в'язниці у квітні 1921-го. П. Губенко став працівником республіканської газети «Вісті ВУЦВК» (редагував її В. Блакитний), а кількома місяцями пізніше — і відповідальним секретарем «Селянської правди» (редагував С. Пилипенко), на сторінках якої 22 липня 1921 р. під фейлетоном «Чудака, їй-богу!» уперше з'явився підпис «Остап Вишня»[68].

Вийшли одна за одною й збірки усмішок письменника: «Діли небесні» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Реп'яшки», «Вишневі усмішки (сільські)» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Щоб і хліб родився, щоб і скот плодився», «Лицем до села», «Українізуємось» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні», «Вишневі усмішки театральні» (1927), «Ну, й народ», «Вишневі усмішки закордонні» (1930); двома виданнями (1928 і 1930) побачило світ зібрання «Усмішок» у чотирьох томах тощо. Слово гумориста користувалося дедалі більшою популярністю. Загалом же протягом десяти років українською мовою (якщо брати до уваги й численні перевидання) з'явилося близько ста книжок вишнівської сатири й гумору, твори гумориста друкувалися в перекладах російською та іншими мовами, тираж їх досягав, як на той час, колосальної цифри [89, с.165].

26 грудня 1933 р. Остапа Вишню було заарештовано (див. додаток Г); 23 лютого 1934 р. судова «трійка» визначила міру покарання — розстріл, а 3 березня рішенням колегії ОДПУ вирок замінили десятирічним ув'язненням. Письменник відбував строк в Ухті (Комі АРСР), на руднику Еджит-Кирта — був на різних роботах: якийсь час працював фельдшером, плановиком у таборі, у редакції багатотиражки Ухтпечтабору «Северный горняк». У своїй «захальній» книжечці гуморист із гіркотою писав: «Сиджу я й працюю в редакції «Сев [ерный] гор [няк]». Переписую лагкорівські замітки — готую їх до друку»[87, с. 130].

Видатний гуморист зміг повернутися до літературної праці лише в 1944 р. Першим твором, що знаменував повернення письменника, стала «Зенітка», опублікована в газеті «Радянська Україна» 26 лютого 1944 р. Вона обійшла всі фронти, часто читалася по радіо, викликаючи теплу усмішку в бійців і трудівників тилу та додаючи їм віри в близьку перемогу над ворогом. Як і раніше, Остап Вишня всім серцем сприймав турботи й клопоти народні — економічні, політичні, морально-виховні, культурно-мистецькі, що сповна засвідчили його книжки усмішок «Зенітка» (1947), «Весна-красна» (1949), «Мудрість колгоспна» (1952), «А народ воювати не хоче» (1953), «Великі ростіть!» (1955), «Нещасне кохання» (1956) та інші [68].

Гуморист працював над перекладами творів російської та світової класики: М. Гоголя, А. Чехова, О. Сухово-Кобиліна, Марка Твена, О'Генрі, Б. Нушича, Я. Гашека, Я. Неруди, російських радянських письменників. Остап Вишня провадив і велику громадську роботу, брав участь у діяльності літературних об'єднань «Плуг» і «Гарт», в організації та редагуванні, разом із В. Блакитним, перших двох номерів журналу «Червоний перець» (1922) і продовжив працю в цьому ж журналі, коли 1927 р. було поновлено його видання [96, с. 180]. До останніх днів життя (помер Остап Вишня 28 вересня 1956 р.) він віддавав талант і натхнення своїм читачам.

Відомим українським поетом і прозаїком був Євген Плужник, який активно діяв у літературному житті України 1930-х років і вважався одним із перших представників «плугівського» напрямку в українській літературі [96, с. 80].

У творчості Є.Плужника відчувалась сильна соціальна спрямованість та глибока поетична емоційність. Плужник був залучений до діяльності українського літературного об'єднання «Плуг», яке прагнуло впровадити новітні літературні тенденції та відтворити традиції української культури [68].

У 1921 р. Євген здійснив свою давню мрію, вступивши до Київського музично-драматичного інституту для вивчення акторської майстерності.

Проте, плани талановитого юнака розбивала хвороба – туберкульоз. Після цього Євген був змушений регулярно проходити курси лікування в санаторіях. Щоб заробити на життя, він працював вчителем і займався перекладами, а також почав писати вірші. Перші твори Плужника були опубліковані у 1924 р., а згодом вийшли його збірки «Дні» (1926) і «Рання осінь» (1927) [88, с. 299].

Плужник також зарекомендував себе як талановитий драматург, писав п'єси та сценарії до фільмів. Він був активним учасником літературної групи «Ланка», до складу якої входили такі письменники, як Валер'ян Підмогильний, Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович і Іван Багряний [87, с. 122].

Творчість Плужника не могла не привернути увагу радянського уряду, і в 1934 р. поета було заарештовано за звинуваченнями у належності до неіснуючої націоналістичної терористичної організації. Він був засуджений до смертної кари – розстрілу. Проте, пізніше вирок було пом'якшено, змінено на довготривале ув'язнення в таборі на Соловках, де хвороба поета знову загострилась. Незабаром Є. Плужник помер від туберкульозу [68].

Поет Михайль Семенко вважається основоположником українського футуризму. Протягом всього 13 років Михайль видав близько двадцяти книг. Його головною метою було створення літератури майбутнього, що руйнує традиційні культурні стереотипи [96, с.148].

У 1913 році М.Семенко опублікував свою першу збірку «Prelude», а вже наступного року випустив маніфест, в якому оголосив про настання українського кверофутуризму, тобто мистецтва пошуку. Футуристичний етап творчої еволюції М.Семенка започатковано ще в його маніфестах-передмовах до збірок «Дерзання» та «Кверо-футуризм» (1914) [87, с.66].

Проте футуризм – не єдиний напрям творчих зацікавлень поета. Ще у 1915-му він написав цикл «Крапки і плями», започаткувавши ним «другий період» своєї творчості, позначений відчутним впливом імпресіонізму (цикли

«Осіння рана», «П'єро кохає»). Це дало поштовх до спроб модернізації традиційної лірики [68].

М.Семенко був ініціатором створення літературних груп, таких як: «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів») і «Нова генерація». Також він видав збірку «Кобзар», назва якої показувала негативне ставлення поета до літературної традиції XIX ст. [89, с.133].

У той час, коли тиск на українських культурних діячів посилювався, Михайль Семенко почав віддалятися від активної літературної діяльності. У 1934 р. він вступив до Спілки письменників України і оселився в Харкові, проте часто відвідував у Києві різноманітні літературні зустрічі та вечори [96, с.150].

Михайль Семенко був заарештований 26 квітня 1937 р. через кілька днів після свого творчого вечора у Києві. Семенка було звинувачено в «активній контрреволюційній діяльності», і, під тиском, фізичними та моральними знущаннями, письменник, як засвідчують протоколи допитів, «зійнався» у всіх пред'явлених йому звинуваченнях: спробі скинути радянську владу в Україні за допомогою німецьких фашистів та ін. 4 вересня 1937 р. Семенко написав зізнання начальнику НКВД УРСР Леплевському під диктовку уповноваженого Акімова. Вирок про розстріл письменника був винесений 23 жовтня 1937 р. (див. Додаток Д) [68].

Визначним українським письменником і поетом був Григорій Косинка. Народився він 29 листопада 1899 р. в с. Щербаківка Обухівського району Київської області у сім'ї малоземельних селян [96, с. 188].

Коли Григорію минуло 14 років, він вирушив до Києва, сподіваючись кращими заробітками якось підтримати матір, що після смерті батька залишилася з п'ятьма малими дітьми на руках. У Києві Косинка працював чистильником чобіт, канцеляристом і відвідував вечірні гімназійні курси. Творчий дебют прозаїка відбувся 1919 року, коли в одному з літніх чисел київської газети «Боротьба» з'явилося його перше оповідання – «На буряки». Публікації 1920-го року чисельніші: в київському альманасі «Гроно»

з'являються оповідання «Під брамою собору», «Мент», «За земельку», а 1922-го – перша книжка новел та оповідань «На золотих богів» [68]. Григорій Михайлович, як художник «від Бога», виступав водночас «за всіх» і «проти всіх», йому боліли і рани бідності найбільш окраденого селянина («На буряки»), і кров перекonanого партійця («Десять», «Темна ніч»), і безпросвітність декласованих спекулянтів та «вічних» міщан («Місячний сміх») [68].

Обраний Григорієм об'єктивно-драматичний загальнолюдський погляд на відтворювану дійсність не обіцяв йому, звичайно, спокійного життя в літературі [88, с. 190]. Другу книгу письменника – «Новели дезертира» – 1924 року через цензуру вже відмовилися друкувати. Це стало предметом занепокоєння автора та літературної громадськості Харкова [96, с.191].

До наступної книги новел – «В житах» (1926) – увійшли кілька творів з першої збірки, однак більшість з них була написана протягом 1923-1925 років. В новій книзі Косинка постає перед читачем вже сформованим майстром реалістичного стилю [88, с.190].

Цензура раз-у-раз затримувала його твори, а в пресі чимдалі більше лунали погрози. Не маючи змоги жити з літератури, Косинка заробляв на життя у сценарному відділі Київської кінофабрики.

1934 року в харківському будинку письменника була проголошена «настановча» доповідь Івана Кулика, який говорив про завдання письменників у зв'язку з перемогою Сталіна. В дискусії виступив і Косинка. Замість того, щоб обмежитися трафаретними словами вимушених заяв, як це робили інші, він вибухнув зливою скарг, нарікань, протестів. З різкою і запальною люттю він говорив, що в умовах «соціального замовлення», коли людину взяли за горлянку, вона не може творити. То була не промова, то був крик відчаю в самотній порожнечі п'їтьми. Зала завмерла від страху; кінець промови комуністи вкрили свистом, вигуками обурення, погрозами, а гальорка аплодувала. 4 листопада 1934 року письменника було заарештовано [68].

15 грудня 1934 року, «виїзна сесія Військової колегії засудила Григорія Косинку-Стрільця до розстрілу» (див. додаток Е). Косинка гордо зустрів вирок, у якому говорилося, що «більшість обвинувачених (письменника засудили разом з 28 іншими представниками української інтелігенції) прибули в СРСР через Польщу, а частина через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УРСР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати». Зрозуміло, що судова аргументація була повною нісенітницею. Ніхто з розстріляних за цим вирок — ні Григорій Косинка, ні Дмитро Фальківський, ні Олекса Влизько або Роман Шевченко, за винятком Крушельницьких (батька й синів) ніколи в житті не були ані в Польщі, ані в Румунії [68].

У літературному і політичному контексті 1920-1930-х рр. неоднозначною фігурою був Микола Хвильовий. Хоча його творча спадщина була невеликою, порівняно з іншими «класиками» того періоду вона мала значний вплив. М.Хвильовий ніколи не займав офіційних посад, але його друзі і недруги, як згадував Юрій Смолич, часто дарували йому свої книжки з авторськими підписами [87, с.266].

Хвильовий не був формальним лідером Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка була створена ним у листопаді 1925 р. як альтернатива офіційним літературним структурам, але саме він був її душею. Він не розпочав знамениту літературну дискусію 1925-1928 років в Україні, але опинився в центрі уваги і активних публічних дискусій. Проте, Хвильового, як члена партії, нерідко ставили під сумнів через його націоналістичні та буржуазні погляди [80, с.41].

У своїх відомих памфлетах, написаних під час дискусії 1925-1928 рр., Хвильовий висунув ряд вимог, серед яких була негайна «дерусифікація пролетаріату» в Україні, відокремлення української культури та суспільства від російської культури та Москви загалом, а також орієнтація на «психологічну Європу». Його заклики роздратовали навіть вищі партійні

органи в Москві, включаючи самого Сталіна. Сам Сталін відреагував 26 квітня 1926 р. спеціальним листом до Лазаря Кагановича, генсека КП(б)У, та інших членів Політбюро КП(б)У, в якому зосередив увагу на «націонал-ухильництві» в УСРР і приділив третину листа саме Хвильовому [20, с.152]. Проте, варто зазначити, що Сталін окремо попереджав: Хвильовий надто захоплюється, «якоюсь месіаністичною роллю української молодії інтелігенції» [20, с.152-153].

Навесні 1926 р. почуття свободи досягло свого апогею у Хвильового. Ще до отримання сталінського листа, він опублікував третій цикл своїх памфлетів під назвою «Апологети писаризму», де наголошує, що Україна – самостійна одиниця (див. Додаток Ж). Це створило справжній шок. Заключний памфлет, тринадцятий за рахунком, мав провокаційну назву «Московські задрипанки» [24].

У памфлеті «Україна чи Малоросія?» Хвильовий наполягав на необхідності того, щоб Україна пройшла природний етап, який Західна Європа вже пережила, утверджуючи національні держави. Тому незалежність України, на його погляд, була неминучою, оскільки цей процес пройшли всі народи Європи, а протистояти цьому означало гальмувати прогрес [25, с.591].

З появою сталінського листа розпочалася полювання на М.Хвильового. Памфлет «Україна чи Малоросія?» був заборонений для друку. У 1926 р. його ім'я з'явилося в суперсекретному документі ГПУ УСРР під назвою «Про український сепаратизм», який спрямовувався на збір повної інформації про прихильників «українізації» [78, с.266].

Таким чином, паралельно з офіційними деклараціями партійних керівників, ГПУ вже давно (з відома партійного керівництва) розпочало свою власну контрольну кампанію проти «українізації», готуючи компромат проти всіх, кого чекісти вважали «небезпечними» для комуністичного режиму.

У травні 1926 р. глава уряду України Влас Чубар висловив свою негативну думку про М.Хвильового у своїй статті. У червні того ж року

Хвильового критикували на партійному пленумі. А в листопаді, на з'їзді КП(б)У, генсек ЦК КП(б)У Лазар Каганович «вписав» Хвильового в національний ухил разом з наркомом освіти УСРР у 1924-1927 рр. Олександром Шумським. Це стало сигналом для М.Хвильового, що йому потрібно каятись. У грудні 1926 року, Хвильовий разом з Олесем Досвітнім і Михайлом Яловим опублікували заяву, в якій визнали свої помилки та «ідеологічні і політичні помилки» і пообіцяли їх виправити [14, с.105].

У січні 1927 р. М.Хвильового виключили із ВАПЛІТЕ. Однак, це не засмутило митця, оскільки він вже успішно видавав свої роботи в ваплітянських виданнях. У січні 1928 р. ВАПЛІТЕ ліквідували, а публічна атака на Хвильового посилилася, особливо через другу частину його роману «Вальдшнепи». Проте Хвильовий витримав тиск і розумів, що йому треба залишатись в партії для збереження свободи [80, с.46].

У лютому 1928 р. Хвильовий надіслав лист до редакції газети «Комуніст» з-за кордону, де він перебував на лікуванні. Цей лист не просто був актом каяття, але й поясненням до своїх творів, таких як: «Україна чи Малоросія?», «Вальдшнепи» і «Кіт в чоботях». Після пояснень він відразу ж виразив жаль і самокритику, заявляючи, що він визнає свої політичні помилки і засуджує їх [23]. Хоча деякі сумніви в щирості М.Хвильового висловлювалися одним з інформаторів ГПУ, тактика митця спрацювала. Він отримав «індульгенцію» за своє каяття і після повернення з-за кордону в 1928 р. йому дозволили заснувати часопис «Літературний ярмарок» [80, с.46].

Влада створила Хвильовому пропозицію, від якої він не міг відмовитись, а саме: йому запропонували написати матеріал засудження «Союзу визволення України». Хвильового «озброїли» перекладеним російською текстом фрагментів щоденника Сергія Єфремова, які містили критику більшовиків. Неясно, чи мав Микола Хвильовий сміливість зайти до Харківської опери під час процесу у справі «Союзу визволення України». Однак, є відомі факти: у газеті «Харківський пролетар» 16, 21 і 25 березня

1930 р. М.Хвильовий опублікував дві статті (друга складалась з двох частин), в яких жорстко критикував і розкривав С.Ефремова та інших звинувачених. «Цар хитрощів» все більше розумів, що більше йому не дозволять грати. Потрібна повна капітуляція. Це означало перетворення його на раба [80, с.48].

Тоді з'явилися статті: «А хто ще сидить на лаві підсудних? (до процесу «Спілки визволення України»)[25] та «За щоденником С.О. Єфремова – вождя, академіка, «совісті землі української», що палахкотить «великим полум'ям»».

Важливим моментом у житті Хвильового став 1930 р. Він переїхав до будинку «Слово», спеціально побудованого для письменників у 1928 р. , який став прихистком для багатьох українських радянських літераторів, а також місцем контролю та арешту [32, с.51].

Значущі також є документи, які з'явилися перед самогубством Хвильового. Дружина Юлія Уманцева, за словами Аркадія Любченка, у весняному 1933 році сказала йому: «Щось буде, щось станеться, запам'ятайте мої слова. Микола дивно натякнув, а ви ж добре знаєте його страшну... його прокляту інтуїцію» [12, 423]. 13 травня 1933 р. Микола Хвильовий покінчив життя самогубством.

В один день - 13 липня 1937 р. НКВС СРСР розстріляв засновника оригінальної мистецької школи Михайла Бойчука, Івана Липківського, Василя Седяра, Івана Падалку, Івана Орла-Орленка. Художники були звинувачені у приналежності до «контрреволюційної націонал-фашистської організації» [19].

Видатний художник Михайло Бойчук був харизматичною особистістю і вирізнявся особливим стилем своїх творів. Він отримав освіту в Академії мистецтв у Парижі, а також навчався у Відні та Кракові. Ставши професором Української академії мистецтв і Київського художнього інституту, Михайло Бойчук створив свою мистецьку школу, яка поєднувала елементи традиційного та сучасного мистецтва [69, с.30].

Його творчість просякнута прагненням відродити мистецьку традицію на основі візантійського фрескового живопису та традиціях Давньої Русі. М.Бойчук ілюстрував книги, провадив реставраційні роботи у Львові, в усипальниці родини Розумовських, відновлював давній іконостас в їхній церкві у Лемешах (на Чернігівщині), відновлював фрески Софійського собору в Києві та Успенського в Чернігові, створював нові фрескові ансамблі. Працював над художнім оформленням вистав Леся Курбаса. Разом з учнями здійснив розписи Луцьких казарм у Києві [97, с. 406].

У своїх роботах художник наголошував на важливості індивідуальності, що, в умовах будівництва «світлого комуністичного майбутнього», розглядалося як щось провокаційне. Михайло Бойчук підкреслював: «Придивіться до того, хто працює краще. Не бійтеся запозичувати в інших, намагайтесь робити краще. Індивідуальність проявиться сама, коли майстер досягне зрілості» [87, с. 260]. Він розширив свій вплив на учнів, представивши їм свою власну велику колекцію художніх творів та техніку, яку офіційне мистецтво СРСР не визнавало.

Михайло Бойчук прагнув реформувати українське мистецтво, звертаючись до історичної спадщини, яку у той час називали «куркульською». Він застосовував техніку темпері та фарби на основі яєчного жовтка, відмінну від традиційного використання олійного живопису [19].

М. Бойчук мав особливе бачення мистецтва, особливо – Ван Гога та модерністів. Його твори, які можна порівняти з сучасними муралами, визначили мистецьку моду того часу. З особової справи Михайла Бойчука видно, що він ніколи не протиставлявся владі загалом, але висловлював свою критику щодо реалізму. Радянський режим вбачав загрозу у бойчукістах та їхній творчості [87, с.262].

Формальним приводом для арешту художників став донос пана О. та публікація у пресі, яка звинувачувала Бойчука у буржуазному націоналізмі. У постанові від 16 травня 1937 р. начальник 4-го відділку 1-го управління УГБ

НКВД УРСР Грушевський розглянув матеріали, опубліковані в газеті «Вісті» № 74 від 30.03.37, що стосувалися арештованих Бойчука, Седляра і Падалки. Він вирішив долучити газету до слідчої справи, оскільки її матеріали характеризували діяльність Бойчука, Седляра і Падалки у сфері образотворчого мистецтва. Це зазначено в додатку до постанови, підписаному лейтенантом держбезпеки Грушевським [19].

Михайло Бойчук був заарештований 25 листопада 1936 р. На допитах у нього наполегливо домагалися зізнатися у контактах з українськими діячами, такими як: В.Антонович, М.Грушевський, А.Шептицький, В.Винниченко, В.Гнатюк, М.Скрипник та ін. У результаті, М.Бойчука, а також його учнів Івана Падалку та Василя Седляра звинуватили в «українській контрреволюційній націонал-фашистській діяльності» з метою відторгнення України від Радянського Союзу та створення української націонал-фашистської держави. А 13 липня 1937 року Михайла Бойчука, Івана Падалку та Василя Седляра розстріляли в Києві (див. додаток І).

Більшість учнів Михайла Бойчука зазнала подібної долі. Сталін розумів, що головна битва його системи полягає в боротьбі за уми, особливо в «гуманітарній сфері». У СРСР штучно створювали спільноту, яка мала з ентузіазмом сприймати кожен крок вождя та його партії. Однак, це ставило під загрозу людей, звиклих до самостійного мислення, творчості та свободи слова. Справа «бойчукістів» є однією з багатьох подібних. Знищивши Михайла Бойчука та його учнів, система «ліквідувала» центр «мистецької свободи», оскільки диктатура не може існувати поряд з творчістю. Саме тому диктатори спрямовують свої зусилля на обмеження освіти, свободи слова та мистецтва. Практично всі картини Михайла Бойчука було знищено, лиш деякі з них вдалося зберегти в приватних колекціях. Художниця Ярослава Музика зберегла частину його творів, приховавши їх між стінами після арешту за зв'язки з УПА її чоловіка [19].

На веб-порталі Електронного архіву Українського визвольного руху збережено 46 документів, по справі художника Івана Липківського, який був

членом «бойчукістської» художньої школи та сином засновника Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) - митрополита Василя Липківського. Івана Липківського було розстріляно НКВС СРСР у 1937 р. Серед збережених документів виявлено анкету затриманого художника; протоколи обшуку, що проводилися у Івана Липківського; постанова військового прокурора про утримання Івана Липківського під вартою; протоколи допитів Івана Липківського, Михайла Бойчука, Василя Седляра та інших осіб; вирок, що засуджував художника до розстрілу (див. додаток К); довідку про виконання вироку.

У протоколах допитів зазначено, що Іван Липківський, разом з іншими арештованими художниками, «зізнавався у своїй участі в націонал-фашистській організації, плануванні терористичних актів проти вищого радянського керівництва, зокрема Постишева, та в підтримці ідей Гітлера»[19].

Українська музична культура в період з 20-х до 30-х років розвивалася у взаємодії з традиційними канонами народного фольклору, спадщиною М. Лисенка та новаторськими ідеями європейських музикантів, таких як Р. Вагнер, Е. Гріг, М. Равель та інші. Навіть попри втрату М. Леонтовича, Я. Степового та К. Стеценка – трьох найвизначніших особистостей української музики початку 20-х років, талановиті молоді музиканти змогли підняти українську музику до нового рівня [83, с.412].

У створеному 1922 р. Товаристві ім. М. Леонтовича брали участь П. Козицький, Г. Верьовка, М. Вериківський, Л. Ревуцький та інші. Це об'єднання, яке було своєрідним організатором музичного життя в країні, налагодило видавництво журналу «Музика», популяризувало новинки та досягнення зарубіжної музики, займалося організацією оркестрів та ансамблів, сприяло професійним і аматорським колективам, таким чином підтримуючи розвиток музичного мистецтва [87, с.299].

В кінці 1920-х – на початку 1930-х років зросло зацікавлення оперою, і з'явилися оригінальні твори в цьому жанрі – «Золотий обруч» Б.

Лятошинського, «Дума чорноморська» Б. Яновського та інші. Щодо балетного жанру, то популярними були – «Пан Каньовський» М. Вериківського та «Карманьйола» В. Фемеліді. Творчий період також відзначився створенням Другої симфонії Л. Ревуцького та Увертюри на чотири українські народні теми Б. Лятошинського, що свідчили про високий рівень української симфонічної музики. Цей період характеризувався пошуками і експериментами, прагненням до великих форм але все-таки народні мелодії зберігалися [83, с.412].

Проте наприкінці 20-х років більшовицький режим добрався і до музики. Починаючи з 1932 р., з'явилася Спілка композиторів України, що призвело до посилення політичного впливу на творчість. Це призвело до уніфікації мистецтва, жорсткої критики іноваторів в музиці, звинувачень їх у відсутності ідей та формалізмі, заборони творчого індивідуалізму, деформації музичної культури та позбавлення її національного характеру.

Дуже гострою була проблема взаємозв'язку класики і модерну на театральних сценах. Український театр увійшов в нову еру своєї історії у 1918 р., коли в Києві були засновані Державний драматичний театр під керівництвом О. Загорова і В. Кривецького, Державний народний театр, яким керував П. Саксаганський, а також «Молодий театр» (з 1922 р. він отримав назву «Березіль») під керівництвом Л. Курбаса і Г. Юри [87, с. 300].

Український режисер, публіцист і перекладач, драматург і актор Лесь Курбас, який був засновником експериментального театру «Березіль», вніс значний внесок у створення та розвиток українського театру. Курбаса порівнювали з відомими режисерами Європи та світу. Він вважав театр «найвищим з мистецтв», яке відродить Україну і сприятиме модернізації українців [83, с.408].

Театр «Березіль», заснований Л.Курбасом, був філософським театром, який пропагував символізм і авангардизм, а також виступав проти соцреалізму. Головний режисер театру Лесь Курбас у червні 1929 р. висловив звинувачення уряду СРСР у знищенні, русифікації та вульгаризації

українського театру: «Я працюю для мас, але працюю по-новому і шукаю нових шляхів, щоб революція не затухала, щоб вона продовжувала йти шляхами, які ми створюємо... Дозвольте мені бути революціонером, це моє право страждати, це моє право бути незрозумілим, це моє право приймати удари, моє право боротися наполегливо на своєму фронті так, як я розумію своїм мозком, чесно і послідовно. Дозвольте мені це робити...» [83, с.408].

Улітку 1933 р., під час нарощування впливу «соціалістичного реалізму», П. Постишев, другий секретар ЦК КП(б)У, звернувся до Л. Курбаса та повідомив йому, що партія вимагає перетворення театру відповідно до вимог того часу. Він зазначив, що Курбас повинен засудити діяльність М. Хвильового та М. Куліша. Однак, режисер відмовився підпорядковувати театр партійним настановам, стверджуючи, що він не може грати роль ляльки, керованої іншими людьми [35, с.89].

Курбас був свідомим того, що йому незабаром висунуть політичні звинувачення, оскільки влада оголосила початок боротьби з «курбасизмом». У вересні 1929 р., під час засідання художньо-політичної ради, Лесь Курбас зробив заяву: «Я не боюся вашої боротьби, я не боюся битися, мені тільки страшно одного - щоб ви не стали шахраями, як карткові шулери... мені страшно, щоб... я не опинився поза нашим революційним активом...» [35, с.90].

Все-таки Курбас змушений був піти на компроміс з владою в надії, що його зрозуміють, але доля Курбаса і його театру вже були визначені.

Театральний сезон 1932/1933 років у театрі «Березіль» був випробуванням, яке мало продемонструвати, наскільки Л. Курбас бажає «виправити» свою «націоналістичну лінію». Після вистави за п'єсою М. Куліша «Маклена Граса», відповідно до постанови Народного комісаріату освіти УСРР від 5 жовтня 1933 р., Л. Курбаса було звільнено з посади художнього керівника та директора театру «Березіль». Наркомосом УРСР театр «Березіль» було визнано «шкідницькою організацією», а Леся Курбаса – «націоналістом, який схилився до фашизму». В цей же день іншою

постановою освітнього відомства республіки, О. Лазоришака було призначено очільником закладу, а М. Крушельницького - художнім керівником, котрі погодилися втілювати всі вимоги партії в театральне життя [35, с.90].

Після відставки з театру «Березіль» Лесь Курбас працював режисером у єврейському театрі в Москві, де його арештували 26 грудня 1933 р. А вже 9 квітня 1934 р. колегія трійки ГПУ засудила режисера до п'яти років у в'язниці. Спочатку його відправили на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, а пізніше - на Соловецькі острови [97, с.308].

З 27 жовтня по 4 листопада 1937 р. урочище Сандармох неподалік міста Медвежегорська у Карелії стало місцем розстрілу соловецьких в'язнів. Там зустріли смерть 1111 в'язнів, серед них були видатні представники української культури, мистецтва, освіти та науки. Лесь Курбас був розстріляний 3 листопада 1937 р. (див. Додаток Л) [64, с.142].

В 20-30-х роках в українській культурі спостерігався бурхливий розвиток кінематографії. Створення у 1922 р. Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУКФУ) сприяло розвитку українського кіновиробництва. У 1926 р. була реконструйована Одеська кінофабрика, яка стала однією з найкраще оснащених у країні, а в 1928 р. була запущена Київська кінофабрика (пізніше перейменована на Київську кіностудію ім. О. Довженка), яка стала однією з найбільших і найсучасніших на світовому рівні [83, с.409].

У першій половині 1920-х років український кінематограф почав переходити від пропагандистських фільмів-агіток до художніх фільмів, де з'являлися відомі українські актори, такі як А. Бучма, М. Заньковецька та інші. Підвищувався якісний та технічний рівень кіновиробництва, посилювалась співпраця з літературою та театром. Часто фільми базувалися на історичних подіях або екранізували класичні художні твори, такі як: «Тарас Трясило», «Фата Моргана», «Трипільська трагедія», «Остап Бандура», «Борислав сміється», «Тарас Шевченко», «Микола Джеря». Щодо

українського ігрового кіно, то у цій сфері поєднувалися революційна тематика, традиційні мелодрами та пригодницькі жанри. Наприклад, фільми «Сумка дипкур'єра» О. Довженка або «Укразія» П. Чардиніна [83, с.409].

Наприкінці 20-х років українське кіно заявило про себе як про нову модерністської течію, яка виникла завдяки співпраці між кінорежисером Л. Курбасом і письменниками Ю. Яновським та М. Йогансенем. На початку 30-х років вніс нові елементи до українського кінематографу режисер І. Кавалерідзе, знявши перші кіноопери в Україні, такі як «Наталка Полтавка» (1936) та «Запорожець за Дунаєм» (1938). В цей період українське кіно досягло вищого технічного рівня, завдяки фільму Д. Вертова «Симфонія Донбасу» 1930 р., який став першим звуковим документальним фільмом, а також озвучений у 1931 р. художній фільм «Фронт» О. Соловйова [87, с.301].

Велику роль у розвитку українського кіно відіграв кінорежисер О. Довженко. А його фільми «Арсенал», «Звенигора», «Земля» підняли український кінематограф до світового рівня. На Всесвітньому конкурсі у Брюсселі, який відбувався у 1958 р. фільм О. Довженка «Земля» визнали одним з 12 найкращих фільмів усіх часів і народів [83, с.410].

Таким чином, інтелектуальну еліту «розстріляного відродження» можна умовно розділити на кілька груп залежно від їхнього долі в період і після сталінських репресій.

Перша група включає безпосередніх жертв терору, таких як: письменники Марко Вороний, Михайло Семенко, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Микола Куліш, Валер'ян Поліщук, Микола Хвильовий, Микола Зеров, Лесь Курбас, художники-бойчукісти та ін. Вони були фізично знищені, померли в концтаборах або скоїли самогубство, перебуваючи практично на межі арешту. Хоча більшість з них була реабілітована наприкінці 1950-х років, їхній творчий та науковий внесок був заборонений в СРСР, або його просто не заохочували. Існування таких діячів практично замовчувалося, а їхні твори в період сталінського режиму знищували репресивні органи СРСР. Для прикладу, майже не залишилося жодного

портрета Михайла Бойчука, який був засновником цілої мистецької школи. Однак після їх реабілітації творчість деяких діячів, яка не виходила за межі соцреалізму, була офіційно визнана радянською владою, тоді їх праці передруковували, як твори Івана Микитенка, Пилипа Капельгородського а деякі включалися до шкільних програм, як деякі твори Миколи Куліша) [16].

Друга група складається з інтелігенції, яку репресували і переслідували, але якій вдалося уникнути найсуворішого покарання та вижити у в'язницях і концтаборах. Декому з митців навіть пощастило здійснити втечу з таких таборів (наприклад, Івану Багрянному). Після відбуття терміну Остап Вишня став у всьому коритися і прославляти сталінський режим, а Борис Антоненко-Давидович, реабілітований і звільнений 1957 року, до своєї смерті був в опозиції до радянського режиму [17].

До третьої групи можна віднести діячів культури, яким вдалося уникнути репресій, але через те, що їхні твори були далекими від соцреалізму і тісних партійних рамок, їх також засуджувала радянська влада. Творчість цих діячів була заборонена й замовчувана, їхні твори вилучали зі сховищ і знищували. Більшість з цих людей померли ще до репресій (Гнат Михайличенко, Олександр Богомазов, Леонід Чернов), інші відсторонившись від активної творчої діяльності врятувалися, як, наприклад, Марія Галич, а дехто зміг виїхати закордон, як Юрій Клен [16].

Четверта група складається з митців «добі розстріляного відродження», так званих конформістів. Їхні твори або чітко вписувались у комуністичні норми, або змінювалися в період сталінських репресій. Дехто через страх за свою безпеку, пристосовувався до нових умов і перетворювався на комуністичного співця, який пропагував партійні принципи. Тогочасні твори цих митців не мають індивідуальних рис, а представляють типові твори соцреалістичного пропагандистського мистецтва. Це насамперед твори Максима Рильського, Павла Тичини, Івана Кочерги, Володимира Сосюри та інших [16].

У 1930-х роках була знищена й велика кількість культурних діячів старої генерації. Сергій Єфремов, Людмила Старицька-Черняхівська, Гнат Хоткевич, Микола Вороний та інші, які відносилися до покоління діячів початку XX століття, а не 1920-30-х років.

Таким чином, період «розстріляного відродження» - з 1920-х до початку 1930-х років, є винятковим етапом в історії української літератури. Цей короткий відрізок часу пройнятий видатними митцями, їхніми новаторськими експериментами та непохитною майстерністю. Ці люди не лише написали чудові твори, які не залишать байдужими нікого. Це особистості, які не боялися і навіть у найдраматичніший історичний період були сміливими і говорили правду.

Кожен з видатних представників «розстріляного відродження» відчув на собі репресивний апарат тоталітарної системи. Біографії майже всіх цих діячів закінчуються словами «розстріляний», «помер у засланні», «самогубство». А ті, хто все-таки вижив, ніколи більше не могли творити з такою жагою та оригінальністю, як у ті хвилюючі роки.

РОЗДІЛ 3

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-30 РР. XX СТ.

У газеті «Коммунист» від 14 липня 1921 р. було опубліковано інструкцію ЦК КП(б)У, яка стосувалася організації проведення показових судових процесів. У цьому документі було зазначено, що такі процеси є ефективною формою агітації та пропаганди, доступною широким масам населення, і повинні систематично проводитися місцевими партійними організаціями. В інструкції було акцентовано на необхідності залучення до цих процесів «випробуваних» робітників як суддів і свідків, які мають значний досвід і користуються довірою. Ці судові процеси давали змогу залякали і дезорганізували деяку частину інтелігенції, які відповідно починали підкорятися владі, тоді як інша частина робили навпаки, незважаючи нінащо чинили опір [35, с.84].

У репресіях проти культурних діячів була подвійна мета: ізоляція і подальше знищення дисидентів, а також на їхньому прикладі залякати інших, виховувати з них «нову людину» відповідно до панівної доктрини. Статус інтелігента в суспільстві визначався його політико-ідеологічною позицією та ставленням до правлячої партії, а не його творчими здібностями і професійними якостями.

У липні 1923 р. ДПУ заарештовано десятки ймовірних учасників так званого «Центру дії» - підпільної шпигунської організації. Вже у 1924 р. в Києві було організоване показове судове засідання над заарештованими. Судили 18 осіб – академіка ВУАН М. Василенка з братом К. Василенком, економіста П. Смирнова, викладачів П. Тарковського і Л. Венгерова службовців та студентів. Їм приписувалося шпигунство на користь Франції та Польщі, налагодження зв'язків з еміграцією та створення «контрреволюційної організації». Доказом існування цієї організації були дані, що члени «Центру дії» проводили зустрічі у М. Василенка та

обговорювали ситуацію в країні, не підтримуючи дії радянської влади [40, с.188].

Проводилися збори та демонстрації робітничого класу, на яких засуджували шпигунів й контрреволюціонерів. Така громадська атмосфера давала бажані режимом результати. Академіки ВУАН А. Кримський і П. Тутковський висловили своє осудження «шпигунів» у статті, опублікованій у газеті «Правда» 12 травня 1924 р. У таких умовах особистість, як громадянин і учасник політичних відносин, зникала. Вона ставала частиною складної системи мотивацій, над нею нависали всі можливі загрози: від втрати засобів існування та соціального статусу до загрози життю. Суспільна думка формувалась шляхом застосування сили, що сприяло поширенню конформізму в поведінці. Відбувалася соціалізація людини в новому тоталітарному суспільстві, де дії, які зазвичай засуджують, стають нормою, і людина-конформіст стає «героєм» який діє, начебто, на благо країни. Отже, відбувалося формування людей, які будуть підкорятися будь-яким наказам [35, с.85].

Процес, який відбувся проти київського «Центру дії», наочно показував наслідки для частини інтелігенції, що намагалася виходити за межі встановленого партією шляху. Заборона більшовиками будь-яких інакомислень ставала все більш виразною, а засоби примусу до одностумства ставали все жорстокішими і репресивними. За висловлюванням М. Кузьменка, інтелігенти були як об'єктом, так і суб'єктом політичної цензури, вони були змушені приймати участь у різних політичних та ідеологічних організаціях, демонструвати свою лояльність до режиму, щоб зберегти свою творчість і життя [98, с.19].

На VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У в 1924 р. було прийнято «Звернення до української радянської інтелігенції та радянської громадськості». Це була своєрідна директива з погрозами тим інтелігентам, які не спішають демонструвати і декларувати свою відданість владі. У ній вказувалось на те, що у різних частинах України ще лишаються ті, хто

приховує у глибині своєї душі схильність до ідеології українського фашизму [99, с.18].

Сталінська ідеологія, сформульована наприкінці 1920-х років, про «загострення класової боротьби» в країні, на шляху до соціалізму, створила сприятливу атмосферу для зростання напруженості в суспільстві і серед інтелігенції зокрема. Це положення стало ідеологічним штампом, і давало можливість придушувати опір з боку інтелігенції, змушуючи піддатися владі [35, с.85].

У той час письменник М. Драй-Хмара у своєму щоденнику відзначав: «Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголоднілі мізки, коли є готова система думання й філософствування?». Ці слова точно передають концепцію «тоталітаризації культури» [46, с.207]. Таким чином, інтелігенцію було перетворено на внутрішніх ворогів, з якими всіляко боролися.

У березні 1930 р. відбувся сфабрикований процес над учасниками Спілки визволення України (СВУ), який вважається першою масовою цілеспрямованою акцією проти українських діячів.

Потрібно звернутися до історії виникнення цієї справи. Повідомлення про викриття «СВУ» вперше з'явилося у пресі в листопаді 1929 р., а вже наступного року, в лютому 1930, газета «Вісті» почала друкувати матеріали «Спілка визволення України» [67, с. 55].

Тоді 45 відомих учених, письменників, культурних і освітніх діячів, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Йосипа Гермайзе, Андрія Ніковського, Григорія Голоскевича, Михайла Слабченка та Людмилу Старицьку-Черняхівську, опинилися на лаві підсудних в Харкові. СВУ приписувалося підбурювання населення проти процесу колективізації, заклик до вбивства Сталіна і метою Спілки було заявлено вивести Україну із СРСР за допомогою іноземних держав (див. додаток М).

Справа «СВУ» стала показовою, за допомогою сфабрикованого судилища багато представників навіть дореволюційної інтелігенції були зараховані до кримінально-політичних особистостей. Цікаво, що кількість засуджених за цією справою значно перевищила кількість підсудних в Харкові. То ж процес СВУ продемонстрував, що були і позасудові репресії.

Ті, хто готував цей судовий процес, ймовірно, думали, що для цього вражаючого політичного шоу вони обрали найкращих учасників. Особливо це стосувалося Сергія Єфремова – видатного вченого, який був одним з очільників Центральної ради і колишнім діячем Української партії соціалістів-федералістів. Ця особа відкрито проявляла гострокритичне ставлення до більшовицької влади. Свої настрої він відобразив в особистому щоденнику, який став одним з доказів «контрреволюційності» С. О. Єфремова і був використаний ДПУ [49, 54]. Віце-президента ВУАН було названо керівником СВУ. Але С.Єфремов у своєму щоденнику ще до судового процесу над СВУ зазначив, що його переслідують (див. Додаток Н) [30, с.37].

Причиною переслідувань С.Єфремова, безперечно, були його переконання. Він не міг ніяк прийняти пристосування, що панувало в Академії. Особливо С. Єфремова непокоїло те, що науковці орієнтувалися не на творчу працю, а на «політичне базікання», яке часто було шкідливим. У пізніших записах щоденника С. Єфремова все частіше згадується пригнічувальна ситуація, що склалася в Академії та загалом у країні [40, с.200].

С. Єфремов, не приймав «зближення» з владою і навіть критикував її за переслідування та відсутність свободи слова, що дуже дратувало партійно-радянське керівництво. Вичерпно відображає позицію С. Єфремова його розмова з П. Любченком, який тоді був головою Київського облвиконкому. На запитання П. Любченка, коли він почне активно працювати, тобто співпрацювати з владою, С. Єфремов сказав: «Я думаю, що ніяка робота не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви

стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі казьонні видання... Та й ще одно: ну нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправду я не можу писати, а цілої ви не даєте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова» [77, с.87-88].

У ситуації, коли політичні деформації неодмінно призводили до моральних змін, проста людяна порядність ставала проявом громадянської позиції, оскільки в будь-який момент вона могла бути використана для звинувачень у «політичній недбалості» або «сприянні ворогам народу». І ці звинувачення не забарилися. Вже на пленумі ЦК КП(б)У, який проходив з березня по лютий 1927 р. Л. Каганович описав С. Єфремова як лідера «ворожої кадетської групи» та «найяскравішого представника ворожої ідеології» [49, с.77].

У останньому записі щоденника за 1928 р., науковець відзначив, що його запросив Д. Заболотний, тодішній президент ВУАН, сказати про ухвалену президією під тиском комуністів резолюцію про звільнення С. Єфремова з посади секретаря відділу та інших комісій. С. Єфремов оцінив це як зраду, назвав членів президії слугами і підлеглими, а загалом ситуацію в Академії наук і в країні назвав «будинком божевільних», де нічого не можна зрозуміти [30, с.715].

Вже 21 липня 1929 р. С. Єфремова заарештували, після чого почалася активніша підготовка судового засідання. Критично мислячі інтелектуали – це найбільша загроза пануванню більшовиків – так вважала більшовицька влада. Саме тому відбувалися руйнування професійних об'єднань, заборона свободи мислення і творчості, винищення опозиційних діячів, або привернення на свій бік.

Про те, яким чином відбувався показовий суд над «СВУ», можна дізнатися, ознайомившись із стенографічним звітом 1931 р. Обвинувальний акт, прочитаний на засіданні, вражає своїм обсягом. Його зачитували у три дні засідання – 9,10,11 березня. Якщо прочитати цей документ, одразу

звертається увага на кількість і характер звинувачень, а також масштаб «змови», яку готували члени «СВУ». Зокрема, документ повідомляє, що ця організація існувала з червня 1926 р. по липень 1929 р., коли відповідно її було викрито. Даний документ визначає також мету діяльності «СВУ»: залучити іноземні держави і відновити УНР, за допомогою організації повстання [18, с.11-14].

В акті звертається увага, на співпрацю членів організації із урядом УНР в еміграції, а також на осередки діяльності – ВУАН і УАПЦ. Була згадана «Спілка української молоді» (СУМ), як нібито складова частина «СВУ». Завдання СУМ визначалося, як організація терору проти радянських партійно-державних керівників в Україні [18, с.14].

Ще одна «контрреволюційна» організація «Братство Української державності», яку начебто створили такі відомі діячі: С. Єфремов, Й. Гермайзе, А. Ніковський, тому їх за це засудили. «Братству...» приписувалась боротьба проти більшовицької влади, підготовка збройного повстання, проведення масового та індивідуального терору і створення «контрреволюційних» бойових організацій [67, с.18].

Щодо теорії про створення «внутрішнього» і «закордонного» відділів «СВУ» у 1926 р., то її пов'язували з листом, який за твердженнями, С. Єфремов отримав від Левка Чикаленка з-за кордону. У ньому йшла мова, про створення українськими інтелігентами організації «СВУ», і пропозиція створити таку ж організацію в Україні. Проте, в матеріалах, долучених до справи, немає якихось фактичних даних про обставини надходження цього листа і самого листа, та й відомо, що Л. Чекаленко всіляко заперечував відправлення такого листа [79, с.134].

Зазначалося, що статут і основні завдання «СВУ» викладалися членам організації усно, але 14 із звинувачених заявляли, що не знають про їх існування, а 21 обвинувачуваних взагалі не допитували, щодо цих питань.

Отже, усі ці суперечності демонструють механізм, за яким була сфабрикована справа «СВУ».

Більше того, встановлено, що в ході слідства на засуджених чинився психологічний і фізичний тиск. Про це можна дізнатися із свідчень засуджених, яким вдалося вижити. Наприклад, В. М. Ганцов у березні 1957 р. написав заяву до К. Є. Ворошилова – тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР (див. додаток П) [67, с.20].

Такий тиск відчули на собі ті, хто надавав свідчення про існування «СВУ» і «СУМ», зокрема, студенти – Б.Ф. Матушевський та М. П. Павлушков. Органи активно використовували вибиті показання від одних обвинувачуваних, для «викриття» інших [63, с.55].

При аналізі даних матеріалів, стає зрозуміло, що ні «СВУ», ні «СУМ», ні інших організаційних структур (медична, академічна, шкільна, видавнича секції) насправді не існували, а під час розслідування, яке проводилося у 1929-1930 рр. були використані численні порушення законів кримінально-процесуального характеру.

Тому, 11 серпня 1989 р. згідно рішення Верховного суду України ця справа була закрита, а всі засуджені особи – реабілітовані, оскільки в їх діях не було складу злочину.

Слід наголосити, що безсумнівно, тодішня влада мала всі підстави для «неприятності» до цих людей, тому що вони мали свою власну думку і стійкі переконання, не бажали адаптуватися до примусово мовчазної більшості в державі. Ці діячі відкрито обговорювали політику влади, недоліки цієї політики, особливо в національному плані. Прагнення зберегти свою гідність, свої погляди і право власної думки, не зраджувати своїм переконанням, не йти на компроміси з владою – це все робило учасників «СВУ» неприйнятними персонами в очах тоталітарної влади [67, с.21-22].

Про зламану долю українських діячів, засуджених у «справі СВУ» можна дізнатись, ознайомившись із життям письменника М. Івченка. Г. Костюк, який був літературним критиком часопису «Пролітфронт», згадував про те, як він змушений був писати принципову статтю на «Робітні сили» – роман М. Івченка: «Для мене це була річ, яку я писав, стаючи собі на горло,

гвалтуючи своє сумління» [61, с. 244]. Такими були тоді умови життя і творчої праці українських діячів.

В результаті, М. Івченка було виключено з літературного середовища, а щоб якось прожити, він змушений був переїхати з Харкова до Києва, де почав працювати економістом у банку. Донька письменника згадувала, що у 1936 р. передчуваючи репресії, М. Івченко симулював нервові захворювання і знаходився у лікарні. Вирушивши до Москви, не знайшов там роботу, тому переїхав у Владикавказ, де почав працювати агрономом. А вже у 1939 р. помер, хворіючи на сибірську виразку [35, с.87].

Варто відмітити, також, той факт, що збирання «компромату» на українську інтелігенцію, розпочалося ще перед процесом «СВУ». Відпрацювання таких процесів за наперед визначеним сценарієм почалося ще раніше згаданого процесу. Для прикладу, «справа Голубовича» – суд над членами ЦК УПСР (травень 1921 р.). Матеріали цієї справи були зібрані співробітниками ЧК, була створена спеціальна комісія на чолі з В. А. Балицьким, який на засіданні політбюро 9 квітня 1921 р. звітував про підготовку до засідання. У звіті вказувалося, яким чином готувати обвинувальний акт, і яку мету повинен мати процес. Зазначалося, що він має бути використаний для надання оцінки поведінки українських діячів [67, с.21-22].

Для демонстрації своєї «гуманності», влада винесла обвинуваченим відносно «м'які вироки». Але, на поч. 30-х років, багато із цих діячів, знову опинилися під слідством, звинувачені за справою «Українського національного центру».

Для того, що «покласти на коліна» як українську, так і російську інтелігенцію, на початку 20-х років використовувалося не тільки політико-ідеологічне засудження. У 1922 р. групу інтелігенції було депортовано з більшовицької Росії за кордон, і серед них було 77 осіб з України. Усі вони потрапили на «філософський пароплав», і були вислані за рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 червня 1922 р, яке пропонувало наркомату

освіти та ДПУ використовувати метод висилки за кордон, проти активістів професорського середовища [43, с.124-125].

У «список антирадянської інтелігенції, складений ДПУ України» потрапили 77 людей, з них – 47 працівники ВНЗ з Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. 9 вересня 1922 р. цей список був схвалений комісією ЦК РКП(б) в Москві, а вже у ніч з 17 на 18 серпня ДПУ проводив арешти цих осіб [43, с.125]. Тим часом, у чекістів з'явилися сумніви щодо цього плану, вони вважали що українська еміграція може об'єднатися, ще більше згуртуватися і як наслідок буде набагато важче дезорганізувати їх роботу. Тому багато кандидатів на висилку так і не вислали, в тому числі деяких майбутніх звинувачених у справі «СВУ» – С. Єфремова і В. Черняхівського [67, с.23].

Слід звернути увагу на те, що справа «СВУ» була сфабрикована після «Шахтинської справи», і до справи «Промпартії», яка завершилася наприкінці 1930 р. Якщо порівнювати ці два процеси – «СВУ» і «Промпартії», то можна помітити багато схожого [72, с.58-62].

Можна зробити висновок, що саме в Україні Сталін вирішив відпрацювати методику проведення показових судових процесів, під час яких обвинувачені – відомі державні, політичні і культурні діячі під психологічним і фізичним впливом і погрозами зізнавалися у насправді не скоєних ними злочинах.

Очевидно, що після процесу «СВУ», Всеукраїнська академія наук була першою установою, яка постраждала від наступу влади: було введено цензуру на публікації, виганялися «буржуазні націоналісти». У 1931 р. розпустили історичну секцію, яку очолював М. Грушевський, а його самого вислали до Росії, де він у 1934 р. помер. Зазнали жорстоких переслідувань також багато колег та учнів М. Грушевського [40, с.195].

Співробітники ДПУ, які розкрили справу «СВУ», у 1930 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 28 квітня були нагороджені орденом червоного

прапора. Щоправда, ці «герої», пізніше були репресовані, так само як їхні жертви [79, с.135].

Були звинувачені у співпраці із «СВУ» і першоієрархи Української автокефальної церкви, що послужило сигналом до знищення цієї церкви. У січні 1930 р. був зібраний собор, який прийняв рішення про саморозпуск. Тоді багато єпископів і священників були заслані в трудові табори [35, с. 93].

Для зміни громадської думки щодо УАПЦ і її ліквідації була підготовлена «Докладна записка про результати робіт щодо розкриття українського контрреволюційного підпілля на Україні в зв'язку зі справою «СВУ», де висвітлюється «контрреволюційна діяльність автокефалії» (див. додаток Р) [79, с.137].

Фактично, з самого початку існування УАПЦ відбувалися арешти та розстріли окремих її діячів, але процес ліквідації більшовики розпочали на II Всеукраїнському православному соборі 1927 р., коли митрополита Василя Липківського було відсторонено від керівництва церквою. Саме сфабрикована справа СВУ мала покласти край існуванню УАПЦ і остаточно знищити її діячів [67, с.61].

Для цього, у грудні 1929 р. ДПУ навіть було підготовлено спеціальний документ, у якому детально сплановано, у чому саме звинувачувати діячів УАПЦ. Перш за все, приписувався «атеїзм більшості автокефального духовенства», а додатково, ще декілька аспектів зазначених в документі: звинувачення більшості автокефалістів у «петлюрівському минулому», а також використання «Спілкою визволення України» (СВУ) УАПЦ як «інструменту для антирадянського впливу на широкі маси та проведення підпільної роботи». Крім того, «українізація церкви та релігії» була розглянута в документі, як засіб досягнення мети СВУ [35, с.92].

Найяскравіший приклад таких звинувачень – ліквідація контрреволюційної організації автокефалістів під керівництвом Жовницького, якого ув'язнили у концтаборі. Ця організація, нібито, планувала організувати повстання проти більшовицької влади. Схожі

звинувачення висувались керівнику автокефальної громади Ведюку і автокефальному священику Стрижаку, яких було визнано керівниками аналогічної організації [67, с.62]. Контрреволюційна діяльність не була доведена на конкретних фактах, а ґрунтувалась на основі зізнань, які вибивали з обвинувачених за допомогою тиску [79, с.139].

Загалом, в період з 1926 по 1929 рр. в Україні було арештовано п'ять єпископів УАПЦ, а взагалі за епохи сталінізму було знищено 34 єпископи, 2000 священників та інших осіб, які займали церковні посади [67, с.63].

Існують деякі свідчення про масові репресії проти традиційних українських народних співців – кобзарів. Ці репресії пов'язуються з Кобзарським з'їздом, який нібито, відбувався в Харкові на початку 1930 р. Історії про збори співців на Кобзарському з'їзді і те, як вони були знищені, стали популярною легендою, яка цікавить всіх своєю таємничістю. Якщо проаналізувати матеріали, документи і свідчення, то можна побачити логіку і правдивість цієї «легенди» [75, с.61].

Вперше тема Кобзарського з'їзду з'явилася у закордонних виданнях. Наприклад, Д. Шостакович у своїх спогадах згадував, що в 30-х роках, відбувався Всеукраїнський Конгрес лірників та бандуристів, як їх заманили туди, і майже усіх застрелили (див. додаток С.1) [31].

«В 1935 р. кобзарів знищили, а співців, що залишилися в живих, примусили співати партії і Сталінові», – так описував долю цих людей, Л. Плющ у своїй книзі під назвою «Карнавал історії» [33, с.298].

С.Кіндзерявий-Пастухів у статтях Ювілейного Альбому Школи Кобзарського Мистецтва в Нью-Йорку також розповідав про цю подію, що в 1930-х роках (точна дата не встановлена) більшовицький режим зібрав всіх народних співців і кобзарів, які ще залишилися, начебто на якийсь з'їзд. Вони були посаджені в потяг, і більше про них ніхто не чув. Згадується, що розправа з ними була жорстокою, а оскільки вони не були членами жодної партії, руху або організації, а просто бідними жебраками, то пам'ять про цей злочин майже не збереглася [50, с.68]. У цій самій публікації згадується й

інша версія, нібито зібраних співців відвезли потягом до Волги, де їх потопили баржою [51, с.12].

У відомій публікації «Про долю кобзарів у Радянській Україні» В. Мізинця, наводяться відомості, які базуються на розповідях сліпого бандуриста, який навчався на кобзаря під впливом київської інтелігенції (див. додаток С.2) [58, с.32-33].

Книга Роберта Конквеста – «Жнива скорботи», присвячена голодомору в Україні, також містить згадки про цю подію. Розповідається, що паралельно з голодомором продовжувався наступ на українську національну спадщину. Українську культуру, яка вирізнялася високим патріотизмом, довго підтримували сліпі кобзарі, які мандруючи по селах, заробляли собі на життя, виконуючи старовинні пісні і думи, таким чином нагадували українцям про їх вільне і героїчне минуле. І саме тоді це небачене явище було придушено: співці були запрошені на з'їзд, де усіх їх арештували. І оскільки із сліпців і калік було б мало користі в таборах, то їх усіх розстріляли – логіка сталінських поплічників [52, с.298-299].

Проаналізувавши всі відомі відомості щодо Кобзарського з'їзду потрібно зазначити, що ця трагедія, знищення кобзарства, суттєво вплинула на подальший розвиток української народної творчості, а про цей злочин насправді згадується дуже рідко, у формі якоїсь фантастичної легенди.

Наведені матеріали, щодо цієї події, могли б бути сумнівними, але є і десятки свідчень наших співвітчизників, які розповідали про цей з'їзд (див. Додаток С 3).

Поетична творчість М. Самійленка, В. Рафальського, М. Набоки, О. Доріченка, Г Вірич, художні твори І. Живолупа, В. Бондаря, Л. Воєдила, музичний доробок Л. Донник, а також пісні-балади Є. Драча, А. Парфиненка, В. Кушпета та ін. – всі ці праці відображають тему Кобзарського з'їзду [75, с.67].

У центрі Харкова, поблизу колишнього оперного театру, де, ймовірно, відбувався з'їзд, на будівлі НКВС у 1997 р. було встановлено пам'ятний знак

репресованим кобзарям. Ініціативу та активну участь в цьому взяла Спілка Української Молоді Харківщини. Демократична влада дала тільки дозвіл, а не фінансування на встановлення пам'ятного знаку, який пізніше був зруйнований невідомими під час святкування професійного свята харківської міліції. У квітні 1998 р. пам'ятний знак було відновлено вже за кошти держави [75, с.67].

Тема розправи над кобзарями і лірниками в останні роки набуває все більшого розголосу, про що свідчать численні згадки про цю подію у засобах масової інформації з все новими деталями про злочин. Наприклад, у статті «В степу під Полтавою» В. Таранюк зазначає місце розстрілу кобзарів – поблизу Полтави, що сталося в ніч з 30 на 31 січня 1932 р. Інші ж публікації розкривають деталі самого з'їзду. Хоч свідчень про цю подію з'являється все більше і більше, достатнього документального підтвердження про проведення з'їзду кобзарів і лірників у Харкові ще немає [75, с.68].

Водночас, відомим дослідником кобзарства Богданом Жеплинським зі Львова складено реєстр кобзарів і лірників, які були знищені більшовиками у 30-х роках, а також до реєстру внесено тих, хто зник безвісти. Проте цей мартиролог не є повним і включає всього лише 72 особи (див. Додаток Т).

Більш детальний опис цієї події міститься у статті «Як більшовики «вибивали колом закобзарену психіку» українського народу», написаній у 2011 р. сучасним українським кобзарем, композитором, письменником, журналістом та громадським діячем Миколою Литвином [75, с.68].

Такі трагедії, як знищення кобзарів, які були носіями українського героїчного епосу, потребують не тільки глибокого дослідження і визнання, але й збереження пам'яті про загиблих. Тільки шляхом розповіді про правду щодо нашого трагічного минулого, вшанування невинних жертв, ми зможемо краще зрозуміти нашу історію та тяжкі випробування, які випали на долю українського народу. Це єдиний спосіб, яким ми, вільна і незалежна Україна, можемо усвідомити свою самобутність та боротьбу за незалежність, незважаючи на спроби політиків та урядових чиновників переписувати

шкільні підручники й замовчувати злочини деспотичних режимів. Чим способом нам не дозволять забути рідні традиції та культуру, прагнення до самовизначення і незалежності українського народу.

У 1933 р. радянськими органами безпеки було «викрито» «Українську військову організацію» (УВО). 20 жовтня 1933 р. головою ДПУ УСРР В. Балицьким був затверджений обвинувачувальний висновок у справі «УВО». У звинуваченні йшла мова про те, що було викрито контрреволюційну організацію, яка проводила активну шпигунську, повстанську, диверсійно-терористичну діяльність з метою знищення диктатури пролетаріату в Україні, відокремлення УСРР від Радянського Союзу та встановлення фашистської диктатури у формі «незалежної» буржуазної республіки [41, с.246].

Оригінальне звинувачення в цій справі, яке зберігається в архіві СБУ, було надруковане російською мовою на понад 200 сторінках і мало назву «коричнева книга» через колір обкладинки. При перекладі цього документу на українську мову, перекладачі старалися передати його зміст відповідно до оригіналу. В ньому наголошувалось, що «УВО» була створена активними контрреволюційними елементами українського галицького націоналізму, які брали участь у громадянській війні та повстанській шпигунській діяльності проти Радянського Союзу [36, с.66].

Отже, інформація, яка надходила з-за кордону, згідно з уявленнями керівників сталінського тоталітарного режиму, мала сприяти уніфікації суспільно-політичного життя в 30-х роках минулого століття в СРСР, в тому числі в УРСР. Масові арешти, фальшиві звинувачення, штучне створення «контрреволюційних організацій» були здійснювані не лише виконанням московських деректив, але також служили, якщо не в першу чергу, вузьким інтересам ДПУ НКВС УСРР, яке слухняно виконувало загальносоюзні директиви [41, с.246].

У звинуваченні було наголошено, що «УВО» була «складною ланкою контрреволюційного націоналістичного блоку» і займалася шпигунською,

повстанською та терористичною діяльністю в Радянській Україні. Цей блок включав колишніх членів українських антирадянських партій, таких як українські есери, соціал-демократи, боротьбисти і укапісти. Слідчі згадали про вченого-аграрія А. Сліпацького, який під час української революції був членом УКП(б), а потім, як стверджувалося, з приступною метою вступив до КП(б)У та підтримував зв'язки з О. Шумським. Після від'їзду Шумського з України вважалося, що він почав нелегальну роботу з підготовки озброєного повстання у блоку з організацією під керівництвом М. Грушевського. Далі, згідно з звинуваченням, він займався «шкідництвом» в ВУАСГН разом з професором О. Янатою, маючи на меті «організацію голоду». Особливу увагу приділено розділу IX звинувачення, який називається «Організація контрреволюційного саботажу в сільському господарстві Східної України в 1931-1932 роках» [41, с.248].

У звинуваченні, що міститься в «коричневій книзі», було зазначено, що пригнічення українського контрреволюційного підпілля передувало посиленню радянської влади, покращенню положення Радянського Союзу та України, що спричинило те, що контрреволюційні сили не змогли провести збройне повстання. Це призвело до активної контрреволюційної діяльності українського контрреволюційного націоналістичного блоку та «УВО», спрямованої на саботаж і дестабілізацію сільського господарства шляхом підливних актів, зриву збирання врожаю та посівної кампанії, з метою створення умов, сприятливих для збройного повстання [41, с.248].

У розслідуванні були наведені «свідчення» кількох затриманих осіб, зокрема: Й. Крілика, А. Біленького, Т. Репи, С. Рудницького, В. Копича, М. Лозинського, М. Романюка та інших (варто відзначити, що зазначені особи ніяким чином не мали стосунку до сільського господарства країни). Також, був заарештований М. Яловий. Серед затриманих у справі «УВО» були працівники освіти, представники творчої та наукової інтелігенції, які підтримували ідею «українізації» [45, с.76].

Збиралися свідчення затриманих у справах «СВУ», «Українського національного центру» (УНЦ), «Української військової організації» (УВО), де згадувалося і про М. Хвильового. Або, наприклад, у справі М. Хвильового є пояснення, яке спочатку стосується його, а потім розповідається про інших колишніх членів ВАПЛІТЕ, і закінчується пояснення такими словами: «Вся ця група письменників проходила за свідченням заарештованих по «СВУ», «УНЦ» і «УВО», яка ворожо налаштована до радянської влади і така що використовує літературний фронт з метою ідеологічно ворожої шовіністичної пропаганди. Нині ця група тісно пов'язана між собою, збираючись на квартирах Хвильового і Любченка, де зачитуються рукописи невиданих творів націоналістичного змісту» [78, с. 507].

Далі у справі подається довідка – «Краткая характеристика проходящих», звідки видно, кого ГПУ мала намір залучити як фігурантів у майбутню справу. Серед них можна знайти Івана Дніпровського, Миколу Куліша, Майка Йогансена та ін. У цьому списку не згадується ім'я Хвильового, але варто пам'ятати, що цей список відноситься саме до його справи [80, с.52].

Фактично, згадані матеріали свідчать про те, що арешт Хвильового був лише питанням часу. Наступним кроком мало бути отримання від нього, неймовірних», необхідних для чекістів «зізнань». Микола Хвильовий наче передбачив такий розвиток подій.

Є багато матеріалів про неодноразові розмови М. Хвильового про самогубство, що дає підстави, говорити про те, що у свідомості М. Хвильового давно існувало переконання, що він сам і тільки він може визначати межу між своїм життям і смертю. Наприклад, у листі до М. Зерова у 1924 р. він зізнається: «...Застрелитися ніяк не можу. Два рази ходив в поле, але обидва рази повернувся живим і невредимим: очевидно, боягуз я великий, нікчема»[25, с.853].

Є інформація й про інші етапи своєрідної підготовки Хвильового до моменту, коли він планує остаточно завершити своє життя. У одному з

повідомлень говориться, про те, що Хвильовий, перебуваючи в Європі зазначав, що в Україні відбувається щось жахливе, що великодержавний дух розповсюджується так, як англійці в Китаї, і що він готовий вчинити самогубство, щоб лише показати, що тут твориться. Або, наприклад, у свідченнях 1931 р. згадується про те, що у розмові Хвильовий говорив, що він більше не може це терпіти, витягував револьвер, начебто погрожуючи чи залякуючи своєю самоліквідацією. Насправді, якщо знати про наступні події, то можна стверджувати, що М. Хвильовий не погрожував, а готувався [80, с.51].

Проте головною трагічною подією, що сильно вразила Хвильового, був арешт його найближчого друга і співробітника Михайла Ялового. Називаються різні дати його арешту, усі вони близькі до 13 травня 1933 р. [80, с.51]. Матеріали справи Хвильового також підтверджують той факт, що особливо вразив Хвильового арешт Ялового. Із слів Юлії Уманцевої – дружини М. Хвильового, її чоловік постійно повторював, що це роблять спекулянти, які з'явилися в літературі сьогодні і які всіляко переслідують стару генерацію письменників, а очолює це все Торін. Він ніяк не міг зрозуміти, хто дав їм право чорнити письменників [24, с.430].

13 травня – останній день життя М. Хвильового. Найпоширеніша версія твердить, що у той день до Хвильового завітали гості, серед яких були Остап Вишня, Аркадій Любченко, Олесь Досвітній, Микола Куліш, Григорій Епик, Майк Йогансен, Іван Дніпровський. Була гарна атмосфера, Хвильовий грав на гітарі і читав уривки поеми Пушкіна «Беси». Аж раптом пішов у свій кабінет, і пролунав постріл. Гості поспіхом увійшли в кабінет і побачили мертвого М. Хвильового, який тримав револьвер у руці [42, с.239-240].

Але, якщо проаналізувати справу-формуляр М. Хвильового, то можна зрозуміти, що все було не зовсім так, як заявлено. Є свідчення Ю. Уманцевої: «Сьогодні об 11 годині ранку були: Куліш, Досвітній, він і я. Листа він не встиг би заготувати, напевно він заготував його до розмови» [80, с.52]. Отже, насправді гостей було всього двоє – М. Куліш і О. Досвітній, які не залишили

своїх спогадів про цей день. Але про цей день, про розмови М. Хвильового з гостями можна дізнатися зі свідчень його дружини. По-перше, вона розповіла, що напередодні – 12 травня, коли вони дізналися про арешт М. Ялового, її чоловік хотів зателефонувати Карлу Карлсону, тодішньому заступнику голови ГПУ УСРР. Але дружина відмовила Хвильового дзвонити до начальника чекістів і з'ясовувати мотиви арешту його найближчого друга [80, с.52].

Юлія Уманцева не змогла якось вплинути на чоловіка, який мучився внутрішніми роздумами. За її словами, він постійно страждав від того, що літературний рух, який він колись розпочав, вся наступна доля, пов'язана з ним, є жертвою. А арешт Ялового – це обставина, яка ускладнила справу і поставила її в ще більш безнадійне становище, і єдиним виходом стало – припинити ці переслідування раз і назавжди [42, с.200].

Тобто, М. Хвильовий сприйняв арешт свого друга як знак, що жодне «каяття», жодні спроби заробити від влади ідеологічні «індульгенції» вже не могли допомогти. Він вважав, що течія, яку він виростив, покоління, яке він виховав, будуть знищені. Про це свідчить одна із його передсмертних записок: «Арешт Ялового – це розстріл цілої Генерації... За що? За те, що ми були найщирішими комуністами? Нічого не розумію. За Генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий» [80, с.53].

Вся система культури, освіти і науки Радянської України стала головним об'єктом атаки під час кампанії боротьби зі «скрипниківщиною». А вже протягом 18-22 листопада 1933 р. було завершено прийняття постанови ЦК КП(б)У, якою було офіційно припинено процес «українізації». У документі зазначалося, що на даний момент основною загрозою є місцевий український націоналізм, який поєднується з імперіалістичними інтервентами.

Біля міста Медвеж'єгорськ в урочищі Сандармох з 27 жовтня по 4 листопада 1937 року було здійснено найбільш масовий розстріл української інтелігенції. Виконавці цього злочину, приналежні до НКВС, убили 1111

людей, серед яких 297 українців та людей які були пов'язані з Україною. Цей злочин проти людяності був цинічно присвячений 20-річчю Жовтневої революції [70]. Тоді було вбито Леся Курбаса, Миколу Зерова, Миколу Куліша, Валер'яна Підмогильного, Марка Вороного і ще багато інших видатних діячів українського національного відродження 1920-х років. Тут – у карельському лісі, було знищено 10 тисяч людей, із 58 різних національностей та етнічних груп [64, с.142-143].

Слід зазначити, що російський Великий терор почав охоплювати Україну ще наприкінці 1920-х років, зокрема в 1929 р. В той час радянська влада старалася не допустити існування української державності і навіть прояви національної свідомості, тому вони безжально знищували кращих представників українського народу. Всі, хто не був прихильниками Сталіна та його ідей, вважалися ворогами, і їх ставили поза законом. Це супроводжувалось жорстоким знищенням всього культурного, національного та інтелектуального потенціалу української нації [64, с. 143].

Відомий історик Іван Сварник зазначає: «Те, що сталося в Сандармосі, було насмішкою над судочинством та над правом, це взагалі було нонсенсом». Люди просто відбували свої строки ув'язнення і мали вийти на свободу, але стали жертвами тільки через свою незгоду з тоталітарною системою. В результаті це призвело до зникнення спадкової еліти, національних лідерів і державних діячів українського народу [70].

До сьогоднішнього дня не відомо точно, як саме були вбиті невинні люди в Сандармосі. Є свідчення, які вказують, що розстріли в Сандармосі вчинялися солдатами, а пізніше офіцери завершували життя жертв, використовуючи пістолети. Під кінець своєї діяльності організація «Меморіал» займалась розслідуванням та дослідженням архівних документів, а також вивченням самої репресивної системи. Події, що трапилися, є крайнім проявом сутності тоталітарної системи [70].

Розстріли в Сандармосі були частиною Великого сталінського терору. З 5 серпня 1937 р. набула чинності постанова Політбюро ЦК ВКП(б) під

назвою «Про антирадянські елементи». Ця постанова спричинила масове знищення «ворогів народу». Ними, за визначенням радянської влади, були вчені, митці, інженери, військові. Проти них були сфабриковані кримінальні справи, тобто цих людей засуджували за участь в умисно вигаданих організаціях та у підготовці неправдоподібних диверсій [64, с.142-143].

Особлива трійка НКВС по Ленінградській області винесла свій вирок у жовтні 1937 р. 1116 в'язням, які відбували свої терміни у Соловецькій тюрмі і були засуджені до смертної кари (див. Додаток У). Вирок виконав капітан держбезпеки Михайл Матвєєв. Саме 27 жовтня і 1- 4 листопада ним було розстріляно 1111 осіб, пострілами у потилицю з револьвера, про виконану роботу він звітував своєму начальству (див. Додаток Ф). Щодо тих п'яти людей із 1116-ти, то один в'язень ще до виконання вироку помер у лікарні, а четверо було відправлено до Києва, Ленінграда і Одеси для подальшого розслідування і пізніше вони також були страчені [61. с.245].

Найбільша кількість українців, а саме 151 особа, була розстріляна саме 3 листопада. Михайл Матвєєв, який особисто вбивав 200-250 засуджених щодня, мав лише два класи освіти. У 1936 р. Матвєєва було нагороджено орденом Червоної Зірки «за особливі заслуги в боротьбі за утвердження соціалістичного ладу», щоправда в березі 1941 р. ця нагорода була анульована. Пізніше, його звинуватили у перевищенні повноважень і засудили у березні 1939 р., але перед початком війни з нацистською Німеччиною його звільнили. Михайл Матвєєв проживав у Ленінграді і одружився з естонкою, що спричинило його звільнення з «органів». Він помер у похилому віці в 1971 р. [70].

Слід згадати і про спільників Матвєєва, про яких він свідчив під час суду. Одним з його помічників був Георгій Алафер, який був помічником коменданта УНКВД Ленінградської області. Лавріонов, Ганцов, Деревянко, Васильєв, Твердохлеб і Кузнецов – конвоїри, які також входили до «бригади» Матвєєва. Водій вантажівки Воскресенський відвозив в'язнів на страту.

Також, був присутній водій легкового автомобіля – Федотов, і Орлов, який допомагав Матвєєву «приймати за списком заарештованих»[64, с.143].

Олександр Черкасов, який займається дослідженням Сандармоху приблизно відтворив те, як проходили страти. За його словами, підготовка до страти проходила у трьох кімнатах барака. У першій кімнаті проводили ідентифікацію особи, роздягали та проводили обшук, у другій кімнаті зв'язували роздягнених осіб, а у третій – роздягнених і зв'язаних людей глушили ударом дерев'яної колотушки у потилицю. Потім їх завантажували в машину, по 40 осіб на раз, накривали брезентом, а члени «бригади» сідали зверху. Якщо хтось із зв'язаних приходив до тями, йому знову прилітав удар колотушки. На полігоні, людей кидали по одному в попередньо підготовлену яму, де вже стояв Матвєєв, який особисто виконував постріл в потилицю кожній людині. Таким чином він «приводив у виконання» 200-250 осіб за одну зміну [70].

Саме в Сандармосі розстріляли найвідоміших діячів «Розстріляного відродження»:

- Миколу Зерова, представника неокласиків;
- Леся Курбаса, творця українського модерного театру і режисера харківського театру «Березіль»;
- Михайла Ялового, президента Вільної академії пролетарської літератури;
- Миколу Куліша, драматурга і автора п'єси «Мина Мазайло», яка висміює зросійщення;
- Валер'яна Підмогильного, автора урбаністичного роману «Місто»;
- Володимира Чехівського, голову Ради народних міністрів і міністра закордонних справ УНР, під чийм керівництвом було проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР;
- Степана Рудницького, засновника української картографії, який обґрунтував територіально-географічний аспект державної незалежності українців;

- Сергія Грушевського, брата Михайла Грушевського, науковця, якого навіть публічна підтримка червоного терору не змогла врятувати [64, с.142-143].

Сталінський режим вбивав навіть власних співвітчизників – росіян, які вважалися найбільш привілейованою групою населення в Радянському Союзі і, як правило, підлягали меншим репресіям. Серед тих, що були розстріляні в Сандармоху, були радянський історик, московський літературознавець, адвокат із російського дворянського роду, а також православні єпископи – воронезький, самарський, курський, тамбовський, а також лідер баптистів СРСП [61. с.247].

В загальному, у цьому місці були замордовані люди, які належали до 58 національностей та етнічних груп. Серед загиблих був священник із Ватикану, який збирав дані про порушення прав людини у Радянському Союзі, голова московського циганського табору, засновник удмурської літератури, татарський громадський діяч, білоруський міністр, черкеський письменник і князь, корейський громадський діяч, а також грузинські князі.

Урочище Сандармох було тривалий час найбільш прихованим серед інших місць масових вбивств, здійснених НКВС. Існування цього місця, трималося в таємниці навіть після розпаду СРСР [70].

Тільки у 1997 р. російські історики Веніамін Іофе та Юрій Дмитрієв з товариства «Меморіал» виявили 236 ям з похованими. Ця організація, разом з українською правозахисною організацією «Центр громадянських свобод» і білоруським правозахисником Алесем Беляцьким, була визнана лауреатом Нобелівської премії миру 2022 р.

Проте, діяльність «Меморіалу» не залишилася непоміченою з боку Кремля. Там ця організація, наразі, названа «іноземним агентом», а членів товариства всіляко переслідують і засуджують до ув'язнення. Цих дослідників, так само як і жертв Сандармоху, притягують до суду за вигаданими звинуваченнями [70].

Після нападу на істориків, Кремль розпочав систематичну фальсифікацію історії Сандармоху. Оскільки, просто заперечити існування масових поховань з простреленими черепами неможливо, то російська пропаганда створила вигадану версію. Вони всіляко поширюють інформацію, що у цих похованнях рештки червоноармійців, розстріляних фінами. Поширенням цієї історії займається зокрема Російське військово-історичне товариство, з певною підтримкою російської армії. «Мы должны сделать все, чтобы сегодняшние дети и вообще все наши граждане гордились тем, что они наследники, внуки, правнуки победителей» – дана цитата Путіна, розміщена на головній сторінці веб-сайту Російського військово-історичного товариства [70].

Російське військово-історичне товариство активно розповсюджує кремлівські наративи і у сфері культури: публікація псевдоісторичної літератури, організація фестивалів та зйомки фільмів, у яких минуле висвітлюється викривлено.

Щоб приховати правду про масові страти в урочищі Сандармох, у 2018 р. вже згадане товариство здійснило, за підтримки російського Міністерства оборони, експедицію, яка почала розкопки і вивезла знайдені людські рештки. Офіційно, пограбування масового поховання задекларував лист Соловйова – виконувача обов’язків міністра культури Карелії [64, с. 143]. Він закликає до розкопок масових поховань, оскільки, за його словами: «спекуляції навколо подій в урочищі завдають шкоди міжнародному іміджу Росії», і що, начебто, у свідомості російських громадян з’являється почуття провини перед нібито репресованими представниками іноземних держав. Вже пізніше телеканал «Росія-24» висвітлив результати роботи цієї експедиції. «Ті, кому не подобається правда» – так назвали противників нової версії цієї події [70].

Отже, убивства, які сталися в Сандармосі, належать до однієї з найбільших трагедій в історії України. Оксана Забужко вважає, що митці «Розстріляного відродження» випереджали свою епоху на кілька десятиліть і

мали великий вплив на європейську й світову культуру. «Непровінційна, сучасна, передова, європейська» – такою в перспективі могла ще тоді стати Україна, якби не карельські розстріли[70].

Особлива хитрість радянського репресивного механізму полягала не лише у тому, що він скоював злочини з мільйонами жертв, але й уміло вбивав про них пам'ять. Імена та творчість українських інтелектуалів, розстріляних у Сандармосі, нашими зусиллями мають бути повернуті з забуття й посісти належне місце в нашій культурі.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «РОЗСТРІЛЯНЕ ВІДРОДЖЕННЯ»)

Напрямок освіти, переважно спрямований на передачу традиційної системи знань, яка існувала десятиліття тому, вже не відповідає потребам сучасного суспільства, яке потребує виховання самостійних, ініціативних і відповідальних громадян.

Сучасні потреби суспільства, упровадження нового Державного стандарту загальної середньої освіти потребують організації освітнього процесу через особистісно зорієнтований, компетентісний, діяльнісний підходи. Їх реалізацію забезпечують інтерактивні методи та прийоми кооперативного навчання, технології розвитку критичного мислення, проблемне навчання, метод проєктів, що сприяють розвитку ключових компетентностей і наскрізних умінь учнів [82, с.9].

О. Пометун зазначає, що компетентність – це надійний зв'язок між двома видами діяльності учнів (поточною навчальною та майбутньою практичною діяльністю), а також, що компетентність є складною інтегрованою характеристикою особистості, яка включає набір знань, умінь, навичок, ставлень, необхідних для ефективного функціонування та досягнення певних стандартів у професійній галузі або у виді діяльності[90, с. 66].

У новому Державному стандарті базової і повної середньої освіти, компетентісний підхід розглядається як орієнтація навчально-виховного процесу на досягнення результатів, які включають ключові, загальнопредметні і предметні (галузеві) компетентності в ієрархічному порядку [26].

У 2018-2019 навчальному році в усіх школах України було запроваджено реформу Нової української школи (НУШ), основною ідеєю якої є компетентісне навчання. Це означає, що учні не лише здобувають

знання, а й вчать застосовувати їх на практиці та розвивають свої навички. Для НУШ розроблено нові освітні стандарти, в яких «компетентність» визначається як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, цінностей та інших особистих якостей, яка визначає здатність особи успішно соціалізуватися, здійснювати професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [29, с.64].

У Законі «Про освіту» визначено низку основних компетентностей, які складають предметні компетентності. Серед цих компетентностей можна виділити: володіння державною мовою, комунікативні навички рідною та іноземними мовами, математична компетентність, компетентності у природничих науках, техніці та технологіях; інноваційна компетентність, уміння вчитися впродовж життя, громадянська та соціальна компетентності, загальнокультурна компетентність, підприємливість і фінансова грамотність [27].

Невід'ємною частиною освітнього процесу в школах є громадянська освіта, зміст якої полягає в формуванні громадянської компетентності особистості, яка включає:

- громадянські знання (філософсько-культурологічні та морально-етичні, політико-правові, економічні та соціальні);
- громадянські навички;
- громадянські цінності, ставлення і установки (загальнолюдські, демократичні та національні) [95, с.42].

Враховуючи ідеї О. Пометун, що громадянська компетентність школяра складається з трьох елементів - ціннісного (становлення ціннісних орієнтацій, переживань і т.д.), діяльнісного (уміння і навички) і процесуального або особистісно-творчого (зв'язаного з самореалізацією), кожен з цих елементів розглядається як інтегральна якість особистості.

Розвиток громадянської компетентності учнів передбачає, насамперед, формування таких особистісних рис, як обізнаність, дослідницькі навички, активність, ініціативність, комунікативність, участь та відповідальна

поведінка. Ці завдання реалізуються як у процесі навчання, так і у позаурочній діяльності, з урахуванням рівня шкільної освіти та вікові особливості учнів на кожному з цих рівнів [93, с.18-21].

Протягом усіх історичних періодів в різних країнах світу суспільство, педагогіка і школа завжди ставили перед собою завдання виховання громадянина – особи, яка поважає та дотримується норм і правил співжиття, що прийняті в даному суспільстві та відповідають традиціям народу. Усі державні та суспільні інститути, конституції, моральні норми, право та ідеологія спрямовані на виховання громадян. Міцність країни, як економічної, політичної та моральної, залежить від свідомості її громадян [94, с.34].

Протягом всього навчання в школі здійснюється процес виховання громадянських якостей учнів. Велику увагу громадянському вихованню приділяв видатний педагог Василь Сухомлинський. У своїй праці «Народження громадянина» він писав: «Ми прагнемо, щоб учень вже з дитинства був захоплений сучасністю та майбутнім своєї Батьківщини...» [84].

Програма з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів передбачає формування особистісних рис громадянина України учнями, а також загальнолюдських духовних цінностей, розуміння ідей гуманізму та демократії, патріотизму та взаєморозуміння між народами, ґрунтуючись на особистому усвідомленні історичного досвіду. Ця програма сприяє формуванню громадянської свідомості, гідності та честі, поєднуючи національні та загальнолюдські цінності, а також сприяє поширенню ідеалів гуманізму, демократії, добра і справедливості. Широкі можливості цієї програми дозволяють формувати громадянську та національну свідомість у молодого покоління [84].

У концепції громадянського виховання йдеться про те, що процес будівництва та зміцнення суверенної правової, демократичної та соціально-орієнтованої держави нерозривно пов'язаний з формуванням громадянського

суспільства в Україні. Це передбачає суттєві зміни у світоглядних орієнтаціях та самосвідомості народу. Громадянське виховання в Україні має велике значення, особливо через процес відродження нації. Оскільки Україна є багатонаціональною державою, громадянське виховання відіграє особливу роль у формуванні єдності, яка є основою української національної ідеї [92, с.146].

Актуальність громадянського виховання особистості в сучасному суспільстві нерозривно пов'язана з необхідністю створення процесів державотворення на основі гуманізму, демократії та соціальної справедливості. Ці принципи мають гарантувати всім громадянам рівні стартові можливості для розвитку та реалізації їхнього потенціалу.

Явище «Розстріляного відродження» на уроках історії України згідно шкільної програми вивчається учнями 10 класу. Даній проблемі присвячені дві теми: «Згортання українізації. Література і мистецтво. «Розстріляне відродження» та «Масові репресії в Радянській Україні». На нашу думку, варто виділяти більше часу на даний період історії України, не просто побіжно згадати, що було «Розстріляне відродження», а разом з учнями глибинно дослідити чому українська культурна еліта була піддана репресіям, а також, як інтелігенція до останнього не здавалася і не корилася владі [28].

Вчителям слід ретельно ознайомитися з термінами «патріотизм» та «нація» та переконатися, що учні розуміють їх значення. Варто звернути увагу на те, що сучасний патріотизм проявляється не лише у прямій боротьбі з зовнішніми ворогами на сході, не лише у надзвичайних ситуаціях, але є складовою повсякденного життя людини [28].

Учням пропонується оцінити, наскільки цінними і важливими для їх майбутнього життя є набуті громадянські навички, зокрема:

- використання знань як інструменту для вирішення повсякденних проблем;
- знаходження свого місця в житті та успішне освоєння соціальних ролей;
- розвиток гнучкості, мобільності та конкурентоздатності, вміння представити себе на ринку праці;

- навички пошуку та аналізу інформації, критичного мислення, генерації нових ідей, прийняття нестандартних рішень та відповідальності за них;
- свідоме використання свого потенціалу як для особистої самореалізації, так і на користь суспільства [84].

Одним з завдань вчителя є максимальне розкриття творчих здібностей та обдарувань учнів. Використання інтелектуальних ігор, дискусій, диспутів, засідань «круглого столу», тематичних діалогів, прес-конференцій, ділових ігор та інших інтерактивних методів емоційно збагатять уроки. Використання документів, художніх творів, спогадів, кіно- та фотоматеріалів, звукозаписів допомагають створити відповідну емоційну атмосферу на уроках та підсилити виховний вплив навчального матеріалу. Доцільно проводити конференції для старшокласників на теми, які містять найбільший обсяг навчального матеріалу та є соціально-політично важливими [85, с.46].

Для формування громадянської компетентності в учнів, доцільно використовувати метод проблемного навчання. Проблемне навчання характеризується тим, що перед учнями ставиться проблемна ситуація, яка потребує вирішення, що спонукає їх не лише використовувати наявні знання, але й самостійно, за керівництвом вчителя, здобувати нові знання [82].

Існують різноманітні методи створення таких проблемних ситуацій: формулювання проблемних завдань; організація дискусій під час уроку; проведення пошукової роботи учнів.

При оцінюванні проблемних завдань особлива увага звертається на такі аспекти, як: знання історії; знання літератури; використання довідкових джерел; використання засобів масової інформації [84].

Проблемні запитання розвивають в учнів уміння критично мислити, висловлювати свою думку і наводити аргументи. Наприклад, для теми «Розвиток культури в Україні в 20-30-х роках XX століття» (10 клас) можна сформулювати такі проблемні завдання: «У чому полягав суперечливий характер розвитку культури України даного періоду?», «Розстріляне відродження» є специфічно національним явищем чи загальною ознакою

тоталітарного періоду?». Для того, щоб побачити ставлення учнів, можна використати технологію опрацювання дискусійних питань – «Займи позицію». Учні обирають свою позицію щодо даного питання, і висловлюють свої думки і аргументи на користь цієї позиції.

На початку уроку вступною частиною вчитель може запропонувати учням прочитати короткий збірник думок, що стосуються періоду, який буде вивчатися, та виявити слова, які, на їхню думку, найкраще характеризують цей період (див. Додаток Х) [93, с.20].

Для учнів корисним може бути ознайомлення з різноманітністю літературних напрямків 20-х років ХХ століття за відповідним текстом у підручнику. Під час читання тексту учні мають заповнити узагальнюючу таблицю (див. Додаток Ц) [91, с.136]. Після завершення роботи з текстом можна провести обговорення таких питань: Що свідчить про таке розмаїття літературних угруповань? Як ви оцінюєте здатність письменників об'єднуватися в групи та захищати свої естетичні принципи?

Після цього вчитель пропонує учням роботу в парах (інтерактивний метод кооперативного навчання): прочитати уривок тексту «Згубне втручання компартії в літературний процес». Використовуючи метод «читання з маркуванням», учні мають позначити текст за допомогою таких символів: РВ – текст, що стосується розкриття сутності поняття «Розстріляне Відродження»; ДК – положення, що характеризують діяльність комуністичної партії; П – імена постатей, які стали жертвами більшовицького терору [91, с.137].

Після завершення завдання учням пропонується «обговорення проблеми в загальному колі» (інтерактивний метод колективно-групового навчання), тобто учням потрібно обмінятися своїми думками, відповідаючи на такі питання: Якими мотивами керувалася комуністична партія, коли вона замість різноманітності організацій створила єдину Спілку письменників Радянської України? За якими причинами, на вашу думку, літературно-мистецький рух 20-30-х років отримав назву «Розстріляне Відродження»?

Для опрацювання наступної частини тексту, вчитель може запропонувати учням використати метод «опорних слів». Учні утворюють пари і під час читання тексту, записують одне-два ключових слова до кожної ідеї тексту «Літературна дискусія». Після цього учні стисло переказують одне одному зміст прочитаного, використовуючи свої записи.

Приклади опорних слів: М. Хвильовий. Дискусія. До Європи! «Азійський ренесанс». Підтримка Хвильового, Сталін і «хвильовізм» [92, с.148].

Інший варіант полягає в тому, що якщо клас працює у швидкому темпі і володіє навичками структурування текстів, учням можна запропонувати утворити групи та закартографувати текст «Літературна дискусія 1925-1928 років».

Після опрацювання даної частини тексту, вчитель може поставити такі питання перед учнями: Які естетичні принципи М. Хвильовий визначив для української літератури? Як ви оцінюєте його позицію щодо цих принципів? Чому літературна дискусія переросла у політичний конфлікт? До яких наслідків це призвело?

Для розвитку громадянської компетентності учнів можна запропонувати такі цікаві завдання:

- Провести пошук в Інтернеті актуальних фотозображень, що ілюструють поняття «ідентифікація» і «самовизначення», порівняти їх і проаналізувати.
- Знайти в Інтернеті цікаві факти про М. Хвильового, Л. Курбаса, М. Бойчука, дослідити, як вони формували свою громадянську позицію і як вони протистояли радянській владі (представити ці факти у цікавій формі). Альтернативний варіант – пошук найбільш вражаючих фактів про геноцид української інтелігенції 20-30 років ХХ ст. Для прикладу – вражаючі факти про «Великий терор в Україні» (див. Додаток III).
- Провести пошук в Інтернеті інформації про недержавні громадські організації, які активно захищають права людини в Україні, проаналізувати

їхню діяльність і порівняти з захистом прав людей у 20-30-х роках ХХ століття.

Корисним для формування громадянської свідомості і патріотизму будуть такі завдання, як наприклад – переглянути український документальний фільм «Червоний ренесанс» і дати відповіді на наступні питання: Які події, розкриваються у фільмі? Що вас зацікавило або вразило? Який момент найбільше запам'ятався? Як ви оцінюєте внесок культурних діячів епохи «Розстріляного відродження» у розвиток української культури і досягнення незалежності? Що нового ви дізналися після перегляду фільму? Які емоції та відчуття ви відчули під час перегляду?

Захоплюючим для учнів стане створення електронного фотодайджеста на тему «Розвиток української культури в 20-30 роках ХХ століття».

Діяльнісний підхід у навчальних програмах з історії реалізується, перш за все, через практичні та творчі роботи, а також шляхом проєктного навчання. Методика проєктного навчання передбачає інтегрування знань та практичного досвіду. На нашу думку, цінність цього методу полягає не тільки в тому, що учні отримують практичні навички, а й застосовують їх для вирішення реалістичних проблем у реальному світі [82, с.14].

Наприклад завдання – ознайомитися зі звинуваченнями, які влада висувала діячам «розстріляного відродження» і визначити, чи були вони обґрунтованими на основі опрацювання історичних документів, які відображають погляди митців, їх реальний внесок у розвиток української культури, їхнє ставлення до тиску з боку влади. Такий формат навчальної діяльності розвиває навички критичного мислення, співпраці, спілкування, міркування, передбачає залучення учнів до систематизації та набування знань, створення власних продуктів. Для захисту і презентації власних проєктів діти можуть самостійно обрати ті форми, які їм найбільше імпонують: плакат, творча презентація в Power Point, буклет, колаж з коментарями [82, с.15].

Історія України не обмежується лише подіями, а також включає важливі історичні постаті. Вчитель, на основі життя, діяльності та боротьби усього українського народу та його видатних представників, повинен демонструвати національну гідність нашого народу та його прагнення до власної державності.

У хроніках історії ми знаходимо багато визначних імен синів і дочок українського народу, зокрема тих, хто жив і діяв під час періоду «розстріляного відродження». Незважаючи на важкі випробування долі, вони віддавали свої таланти, зусилля і нерідко життя в боротьбу за вічну мрію – незалежність своєї держави. Громадянськість і державність мають нерозривний зв'язок, вони існують у взаємозв'язку та взаємозалежності. Без держави неможлива громадянськість [94, с.35].

У старших класах особлива увага має бути приділена патріотизму та моральним цінностям цих діячів визвольного руху, а також показу коренів цього патріотизму. Наприклад, відданість та самопожертва в боротьбі за незалежну Україну були символізовані в опорі культурних діячів тоталітарній системі в 20-30 роках. Ця тема є надзвичайно емоційною та хвилюючою, вона надає безліч можливостей для розкриття таких людських якостей, як самопожертва на користь нації та держави [91, с.109].

Варто зауважити, що вивчення історичних постатей впливає на формування особистості учнів. Вивчення життя та діяльності історичних постатей у цілому, а також їх впливу на конкретні події або історичний процес, запам'ятовується та усвідомлюється учнями з більшою вірогідністю, ніж просте наведення історичних фактів та дат, які, звичайно, не мають такого живого відтворення, як особистості [92, с.150].

Вчителів, який формує знання учнів про історичну постать, необхідно використовувати різноманітні методичні прийоми. Серед них можна відзначити словесний портрет, розповідь з використанням сюжету, характеристику історичної постаті, групову характеристику декількох осіб, метод контрасту, який передбачає протиставлення різних історичних

постатей. Крім того, важливо працювати з історичним портретом, здійснювати розгорнуту оцінку видатної історичної постаті та обґрунтовувати цю оцінку, а також формулювати доведення і висновки [85, с.51].

Для повного освітлення історичних постатей рекомендується:

- ознайомитися з основними фактами їх біографії;
- дослідити процес формування особистості в конкретному оточенні;
- виявити історичні умови, які вплинули на формування поглядів та якостей цієї особи;
- дослідити участь історичної постаті в суспільному житті;
- встановити, інтереси якої соціальної групи, класу або політичної сили відображає ця історична постать у своїй діяльності;
- визначити вплив конкретної історичної постаті на різні аспекти життя або суспільно-політичні процеси;
- розглянути морально-психологічні якості цієї історичної постаті;
- продемонструвати коло однодумців і співробітників цієї історичної постаті;
- визначити історичну роль особи та її вплив на певну сферу життя суспільства [84].

Наприклад, учні можуть створити групи й представити свої дослідження про видатних постатей «Розстріляного відродження» в різних категоріях, таких як: «Поети та письменники», «Художники», «Діячі музики», «Діячі кіно й театру». Або ж можна використати метод «Картинна галерея», де учням демонструється електронна презентація з портретами діячів 20-30-х років, після чого задаються запитання: «Чи знаєте ви, хто зображений на презентації? Як вони пов'язані з темою уроку? За що боролися ці люди, які були їхні цілі? Яку долю зазнали ці видатні особистості?».

Варто зазначити, що у вчених-методистів України було розроблено низку методичних рекомендацій щодо аналізу історичних постатей учнями на уроках історії. З метою розвитку історичних компетенцій учнів і

покращення ефективності навчання історії, серед цих рекомендацій можна відзначити наступні:

- постійне використання різноманітних історичних джерел;
- використання пам'яток при створенні історичних та політичних портретів;
- постановка проблемних та дискусійних питань, що спонукають до висловлення різних точок зору щодо оцінки історичних постатей;
- використання уривків з художніх творів;
- знайомство учнів з уривками біографій, автобіографій, щоденників, листів;
- самостійна підготовка учнями доповідей або повідомлень про видатних історичних постатей;
- проведення дидактичних та інтелектуальних ігор;
- використання драматизації;
- використання інтерактивних технологій навчання;
- постійне використання відео- та мультимедійних матеріалів[92, с.149].

Важливим елементом у процесі формування уявлень про історичних діячів є складання історичних портретів. У контексті уроків історії, історичний портрет базується на понятті «історична особа». Історична особа є особистістю з виразною індивідуальністю, яка залишила важливий слід у історії [90, с.70].

Сучасні методисти розуміють «історичний портрет» конкретної особи як повну характеристику особи на основі біографічних даних, світогляду та основних етапів життя. При створенні історичних портретів сучасні методисти і практики часто використовують наступний алгоритм:

1. Походження історичної особи.
2. Дитячі та юнацькі роки.
3. Ідеологічні симпатії (консерватор, ліберал, соціал-демократ і т.д.).
4. Власні оригінальні погляди (завдання, засоби реалізації).
5. Шлях становлення історичної особи (основні етапи).
6. Основні напрями діяльності.

7. Результати діяльності історичної особи з точки зору сучасників та істориків (політологів) [91, с.54].

При складанні історичних портретів методисти рекомендують використовувати наступні методи:

- розповідь від імені самої історичної особи (автобіографія, звіт і т.д.);
- розповідь від імені колеги, сучасника або опонента історичної особи;
- розповідь у формі історичного розвідування, газетної публікації.
- використання логічних схем і таблиць, порівняння з колегою або опонентом історичної особи, цитування [95, с.35].

При складанні історичного портрету виділяються такі етапи:

1. Запис імені та прізвища (прізвиська) історичної особи.
2. Ознайомлення зі змістом, етапами та періодами діяльності особи.
3. Засвоєння ідеологічних (філософських, політичних, релігійних і т.д.) поглядів видатної особистості.
4. Визначення, чиї інтереси виражав історичний персонаж на різних етапах діяльності.
5. Дослідження та оцінка діяча його сучасниками та істориками (політологами) [94, с.38].

План складання історичного портрета:

1. Опис епохи, в якій жила історична особистість.
2. Згадати місце народження, час, сім'ю та обставини народження діяча.
3. Описати зовнішність та риси характеру діяча, вказати ті риси, які особисто притаманні або подобаються.
4. Встановити мету та завдання, які були поставлені перед собою історичною особою та очільниками.
5. Назвати найвідоміші сфери діяльності.
6. Визначити, інтереси яких соціальних груп чи верств населення відстоював цей діяч.
7. Оцінити діяльність особистості як дипломата, державного діяча та полководця, вказати на протиріччя між ними.

8. Заключним кроком є використання висловлювань відомих істориків для підсумування діяльності історичної особи [85].

Для вивчення історичних постатей, щоб на їхньому прикладі формувати громадянську компетентність, можна запропонувати учням підготувати історичний портрет одного з наступних відомих особистостей: Микола Хвильовий, Микола Рильський, Іван Багряний, Володимир Сосюра, Микола Куліш. Проаналізувати їхнє життя та зробити висновки щодо формування їх громадянської позиції.

Використання ігрових форм навчання також може сприяти вивченню історичних постатей, наприклад гра «Хто я?», коли один учень повертається до класу, і йому на спину чіпляють портрет тієї чи іншої особи (в нашому випадку діяча Розстріляного відродження), учень задає запитання класу, для того щоб якомога швидше відгадати цю постать. Або ж, альтернативний варіант, коли учень отримує фото певної особи, і розповідає відомості про неї класу, а учні повинні відгадати хто це.

Ще одним цікавим дослідним завданням буде – провести дослідження та знайти інформацію в реєстрах про те, чи були серед репресованих діячів 20-30 років родичі учнів або мешканці їхнього населеного пункту. Наприклад, провести пошук документів, таких як допити, арешти, вироки українським діячам культури. Таким чином, здійснити пошук у джерельній базі даних щодо репресій. Обов'язково слід ознайомити учнів з інструкцією як проводити такий пошук, і надати всі потрібні інтернет ресурси (див. Додаток Щ).

Цікавою і пізнавальною для учнів буде віртуальна 3D прогулянка будинком «Слово», яка дозволяє віртуально «позаглядати у вікна» його жителям. Учні можуть виконати завдання, знайти квартиру, в якій мешкав Хвильовий. З'ясувати хто були його сусіди. Знайти цитати інших мешканців будинка про Хвильового [32, с.40].

Щоб задіяти творчі здібності учнів, пропонуємо класу створити власний плакат, що відображає «Трагедію Розстріляного відродження», або ж

ментальну карту до теми (див. додаток Ю). А для розвитку комунікативних здібностей та формування громадянської позиції цікавим експериментом буде завдання учням - підготувати доповідь-лекцію на цю тему та прочитати її перед учнями 8-9 класів використовуючи створений тематичний плакат. Потрібно пояснити важливість пам'ятати про ці події і їх значення у сучасному світі.

Для розвитку громадянської компетентності та громадянських якостей учнів можна використовувати захоплюючі та пізнавальні завдання, які зацікавлять дітей. Наприклад, запропонувати учням знайти і переглянути якомога більше фільмів, присвячених періоду «Розстріляного відродження», і підготувати рецензію-довідку на один з цих фільмів, щоб зацікавити весь клас і спонукати їх до перегляду. Наведемо приклади таких фільмів: «Червоний ренесанс», «Будинок «Слово»» та «Воскресіння Розстріляного відродження».

Можна організувати для школярів кіно-вечір, перегляд українського історичного драматичного фільму «Поводир», режисера і сценариста Олеся Саніна, в основу сюжету якого покладено мандри Радянською Україною американського хлопчика та українського сліпого музики напередодні та під час Голодомору. Події фільму відбуваються у 1932-1933-х рр. в УСРР у часи індустріалізації, колективізації та напередодні й під час Голодомору. Зокрема, у фільмі відображені репресії, які здійснювалися проти бандуристів та інших культурних діячів того періоду. Вчителю важливо перед переглядом сказати вступне слово, щодо даної теми, а після перегляду провести бесіду з учнями, щоб кожен зміг висловити свої думки і емоції щодо фільму і даної проблематики.

Крім того, можна пропонувати учням написання коротких творів або есе на теми, пов'язані з даною проблематикою. Наприклад, «Безсмертя «розстріляного відродження», «Як зникли бандуристи і лірники», «Сандармох – забута трагедія», «М. Хвильовий – «Геть від Москви! Дайош Європу!», «Геній режисури – Л. Курбас і Соловецька тюрма», «Тоталітаризм

проти української культури». Ці теми спонукають учнів до розкриття своїх думок та дослідження історичних подій з різних ракурсів.

Інший варіант уроку, який вже більше стосується масових репресій радянського режиму, і зокрема сфабрикованих справ і Великого терору проти інтелігенції подано у плані-конспекті уроку з історії України для 10 класу на тему: «Масові репресії в радянській Україні» (див. Додаток Я).

Важливо не тільки на уроках згадувати про «Розстріляне відродження», можна проводити цікаві і повчальні позакласні заходи на дану тему, або проводити бінарні уроки.

Зазначимо, що бінарний урок є однією з важливих форм розвитку міжпредметних зв'язків та інтеграції шкільних предметів змістовою наповненістю. Це заняття, побудоване на тісних взаємозв'язках між вчителями-предметниками, які об'єднуються для його проведення. Тривалість такого уроку становить 90 хвилин [84].

Метою бінарного уроку є створення умов для практичного застосування учнями своїх знань, навичок та вмінь, розвитку їх емоційного інтелекту, а також надання їм можливості аналізувати факти, події та явища, що вивчаються, бачити результати своєї роботи й отримувати задоволення [82, с.18].

На бінарних уроках вчителі-предметники прагнуть до досягнення таких завдань:

- застосування синхронного підходу при вивченні навчальних проблем та взаємозв'язку вимог до учнів у процесі навчання.
- активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів.
- доповнення та формування комплексних знань учнів, отриманих з різних предметів [85, с.34].

Метою даного уроку є розробка його концептуальних засад, включаючи зв'язок сучасного уроку з української літератури та історії України з відповідною проблематикою у контексті реалізації «логіки та

стилю пізнавальної діяльності учнів, взаємопов'язаних змістовим контентом, завдяки міжпредметним зв'язкам» [94, с.38].

Методика бінарного уроку передбачає, що вчитель одного навчального предмета (наприклад, історії України) та вчитель іншого предмета спільно планують провести синхронний урок (чи навіть серію таких уроків) з використанням підсумкових тем. Викладач історії повинен мати глибокі знання з української літератури щодо даної тематики, а викладач української літератури – розуміння історичного контексту подій, які відображені в художніх творах. Варто зазначити, що вчителям-предметникам слід заздалегідь узгодити календарні плани на початку навчального року [95, с.28].

У 10 класі можна проводити бінарні уроки з залученням вчителя історії та вчителя української літератури на тему «Розстріляне відродження», або «Сандармох – трагедія Розстріляного відродження». На цих уроках вчитель історії подасть історичну складову цих подій, а вчитель літератури охарактеризує мистецький доробок культурних діячів – жертв репресій [28].

З метою розвитку громадянської компетентності учнів слід застосовувати порівняння між подіями періоду «Розстріляного відродження» та сучасними подіями, а також встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними. Можна стверджувати, що існує прямий причинно-наслідковий зв'язок між 1937 р. і сучасною агресією Росії на території України [84].

Сталінський режим, який домінував в минулому в Україні, і нинішній путінський режим в Росії виявляють значну подібність. Чи не таку саму динаміку ми спостерігаємо в даний час на місцях масових поховань, наприклад, у Ізюмі, Бучі та Харківській області? Важко уявити, які страхоття ми можемо бачити в Маріуполі. Загалом, 236 масових ям з жертвами катувань і вбивств свідчать про руйнівну діяльність московської влади щодо української інтелігенції [70].

Наприклад, можна пригадати інцидент, коли військовополоненого убили лише за те, що він сказав «Слава Україні». Цю сцену, ймовірно, багато

людей бачили на відео. Такі події нагадують те, що відбувалося у 20-30 роках минулого століття. Отже, непокаране зло завжди повертається з новою силою.

Громадянську компетентність відносять здебільшого до психологічної категорії та визначають як здатність захищати та піклуватися про права, інтереси та потреби людини і громадянина держави й суспільства.

Особливість формування громадянської компетентності у вивченні історії відбувається не стільки за академічного навчання чи набуття теоретичних знань, скільки внаслідок переосмислення історичного матеріалу. Постаті «Розстріляного Відродження» є символами української культури. Ці люди несли в собі високу соціальну гідність і саме тому становили найбільшу загрозу для радянського режиму. Тому і зараз російська влада, окупуючи наші міста, насамперед знищує українські бібліотеки, театри, школи, університети. Адже, культура є найважливішою сферою, за яку бореться кожна нація. Митці «розстріляного відродження» віддали своє життя за культуру, за ідентичність цієї культури, за право вільної творчості і власну думку, як зараз люди віддають своє життя, щоб захистити свою країну від ворожої навали, щоб зберегти незалежну Україну. Постаті доби «Розстріляного відродження», як і герої, які загинули в сучасній російсько-українській війні, є справжніми втіленнями нашої нації, громадянами і патріотами, на яких безперечно мають рівнятися школярі.

ВИСНОВКИ

Особливості трагічної долі інтелігенції 20-30-х років XX століття вказують на великий творчий потенціал, силу українського духу та важливість незалежної української культури. Політика українізації, яка була впроваджена в період з 20-х початку 30-х років XX століття, справила помітний позитивний вплив на культуру. Митці, які виховувалися ще в період національного пробудження та національної революції 1917 року, були наповнені енергією «вітаїстичних» ідеалів, що пропагував М. Хвильовий. Вони досягли надзвичайного розквіту у різних жанрах літератури, виділили найкращі риси національної ментальності та надали їм новий характер. Аналогічна ситуація склалася і в музиці, театрі та живописі.

Термін «Розстріляне відродження» використовується для визначення літературно-мистецького покоління 20-х – початку 30-х років XX століття, що зазнало репресивного впливу більшовицького режиму.

Сам термін «відродження» підкреслює виняткове піднесення творчого потенціалу українськими діячами того періоду. Адже, коли занепала Російська імперія, художники почали вільно творити та виражати свої погляди через твори, що було неможливим за часів царського правління. Тобто, раніше в часи імперського правління такі твори заборонялися, а свобода думки переслідувалася.

Без сумніву, у 20-ті роки XX століття українська культура змогла подолати відставання в різних сферах, яке було наслідком двохсотрічного впливу російської культури і навіть перевершити її. Культурний прорив в Україні, що відбувся у 20-х роках, можна розглядати як реванш, оскільки, після поразки на політичних і військових фронтах, український національний рух почав перевершувати режим у сфері культури. Саме тоді, деякі діячі доповнили свої культурні погляди – політичними.

Одним з головних гасел в українській культурі того часу стало висловлення «Геть від Москви!», яке прозвучало від письменника Миколи Хвильового. Письменник заперечував однобічну орієнтацію української

літератури на російську культуру і закликав повернутися обличчям до Європи. Тому більшовицький режим за допомогою свого репресивного апарату завдав удару у відповідь.

Науковий і мистецький потенціал діячів «розстріляного відродження» був дуже високим, проте внутрішня свобода і дарований Богом талант були непростимими злочинами проти Кривавої імперії. Переслідувалось навіть найменше вільнодумство й найквалітніші прояви національного духу. Тому після короткого періоду хоч якоїсь свободи творчості, тоталітарна система знищила цих талановитих людей, одних морально зламала, а інших знищила фізично.

Кожен митець сам обирав свій шлях: непокора чи пристосування. Шляхом боротьби та непокори до режиму пішли Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня (репресії і концтабори), М. Хвильовий (самогубство), В. Винниченко, Є. Маланюк (еміграція). Деякі з письменників, яким пощастило вижити (П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, Ю. Яновський), змушені були пристосовуватися до нових умов, ставати на шлях конформізму. Цьому процесові активно сприяли різні творчі спілки (письменників, композиторів, художників), «реорганізовані» відповідними органами у середині 30-х років. Усе це значно обмежувало в розвитку культуру, літературу та мистецтво, руйнувало творчий потенціал народу, збіднювало його духовне життя.

Більшовицький наступ 30-х років, який придушив етап українського відродження 20-х років, характеризувався ідеологічною насиченістю усіх сфер суспільного життя, всеохоплюючим контролем над всіма культурними діячами і масовими репресіями проти української творчої інтелігенції, починаючи від показових судових процесів над представниками інтелігенції і до фізичного знищення в роки «Великого терору».

«Розстріляне Відродження» – один з найстрашніших періодів в українській історії, коли було знищено цвіт української нації – поетів, прозаїків, перекладачів, літературних критиків, літературознавців,

викладачів, театральних діячів, які, як і сотні тисяч інших людей, які стали жертвами злочинного сталінського режиму в 30-ті роки XX століття.

Серед представників цього покоління можна зазначити С. Єфремова, М.Хвильового, Л. Старицьку-Черняхівську, М. Зерова, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, Є. Плужника, Д. Фальківського, В. Підмогильного, Г. Косинку, М. Івченка, В. Світзинського, М. Йогансена, М. Леонтовича, М. Семенка, В. Поліщука, К. Буревія, Леся Курбаса, М. Куліша та багатьох інших обдарованих особистостей.

Для знищення нації перший удар було завдано саме по інтелектуальній еліті. Убивство цвіту нації, інтелігенції призвело до посилення тоталітарної радянської країни та послаблення України, що дозволило владі творити свавілля на її теренах. Основуючись на партійну номенклатуру, керівництво намагалось утворити псевдоінтелігенцію, яка мала б повести Україну вже іншою, схваленою диктатурою дорогою, ставлячи собі за головну мету винищити цілий народ, а на його місце поставити інший «совецький», який відповідав би повністю вимогам влади, чітко підпорядковувався їй і не йшов проти політики партії.

Найважливіший висновок, який можна зробити з цієї трагедії – це констатувати факт того, що в 30-ті роки XX століття Україна втратила не лише ціле покоління, а й багато ідей, які митці вкладали у свої твори. Була знищена і загублена величезна кількість робіт, які могли б зробити вагомий внесок у формування самоідентичності української нації в майбутньому, стати її гордістю.

У 30-ті роки радянська влада завдала по Україні серйозного удару, проте не виконала головної своєї мети – націю не було знищено. Знищено було більшу частину її інтелігенції, яка і отримала назву «Розстріляне Відродження». Слід завжди пам'ятати, що це трагедія не лише якогось окремого покоління України, це трагедія для усієї української історії. Для того щоб не допустити помилок у майбутньому, треба бачити їх у минулому.

Українські письменники, що стали жертвами сталінських репресій, повертаються до наших читачів своїми творами, а життєвий і творчий їхній шлях ще є темою дослідження для наших науковців.

Орієнтованість процесу навчання історії у школі на формування в учнів громадянської компетентності потребує використання технологій розвитку критичного мислення, проблемного і кооперативного навчання, проєктного методу, ігрових технологій та ін. Вивчення теми «Розстріляне відродження» у школі розширює знання учнів про процеси та явища суспільного життя, права людини, її ціннісні орієнтації. На прикладах життя і діяльності діячів «розстріляного відродження» на уроках історії можна сформулювати продемонструвати національну гідність нашого народу, його прагнення мати власну національну ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані матеріали

Електронний архів Українського визвольного руху

1. Галузевий державний архів служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 48570. Т. 10. Інформаційна довідка на Миколу Зерова. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/28917> (Дата звернення: 10 травня 2023 р.).
2. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 44961. Т. 1. Анкета арештованого письменника Михайля Семенка. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28802> (Дата звернення: 11 травня 2023 р.).
3. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 36546 Т. 5. Виписка із свідчень по справі «Український національний центр». URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30987> (Дата звернення: 15 травня 2023 р.).
4. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 842. Т. 1. Агентурне зведення про самогубство Миколи Хвильового та його обставини на підставі розмов агента (інформатора) із Іваном Сенченком URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29488> (Дата звернення: 12 травня 2023 р.).
5. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 183. Т. 1. Агентурне зведення «Про українські літературні кола». URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30096> (Дата звернення: 12 травня 2023 р.).
6. Державний архів Харківської області. Ф. Р-6452 Спр. 1298. Т. 0. Виписка з матеріалів слідства у справі «Української військової організації». URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30713> (Дата звернення: 15 травня 2023 р.).

II. Опубліковані матеріали

7. Архів Розстріляного Відродження : матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920 - 1930-х рр. Київ : Смолоскип, 2010 [Михайло Яловий, Іван Ткачук, Мечислав Гаско, Володимир Ѓжицький, Мирослав Ірчан, Олекса Слісаренко, Яків Кальницький] / упорядкув. Олександра й Леоніда Ушкалових. Київ : Смолоскип. 2010. 453 с.
8. Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 1056 с.

9. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917–1960 рр.: зб. док.: в 2 т. Т.1. 1917-1927. Київ : Держполітвидав, 1960. 655 с.
10. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941: зб. док. і матеріалів / Голов. арх. упр. при Раді Міністрів УРСР; АН УРСР. Ін-т історії та ін.; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1986. 414 с.
11. Ленин В.И. Письмо В.М.Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 4. С.193. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/31076-pismo-v-m-molotovu-dlya-chlenov-politbyuro-tsk-rkp-b-19-marta-1922-g> (Дата звернення: 24 квітня 2023 р.).
12. Любченко А. Вибрані твори. Київ : Смолоскип, 1999. 520 с.
13. Національні відносини в Україні у XX ст.: збірник документів і матеріалів. Інститут національних відносин і політології НАН України. Київ: Наукова думка, 1994. 558 с.
14. Ол. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий. Заява групи комуністів-членів «Вапліте». *Молодняк*. 1927. № 1. С.105. URL: <https://libraria.ua/issues/1249/102825/?PageNumber=105&ArticleId=3426425&Search=Ол. Досвітній%2С М. Хвильовий%2С М. Яловий. Заява групи комуністів-членів «Вапліте»> (Дата звернення: 14 квітня 2023 р.).
15. Постановление Политбюро ЦК РКП(б) "О политике партии в области художественной литературы" 18 июня 1925 г. *Известия ЦК РКП(б)*. № 25 - 26. 1925. С.9. URL: http://www.hrono.ru/dokum/192_dok/19250618.php (Дата звернення: 28 березня 2023 р.)
16. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч.2. Київ-Харків: Оригінал, 2008. 672 с.
17. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / АН України. Ін-т історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мініс. культури України; Редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Рідний край, 1991. 478 с.

18. Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. Харків, Видавництво «Пролетар». 1931. Т. 1. 717 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/98/Спілка_Визволення_України_Стенографічний_звіт_судового_процесу%2С_т._I._1931.pdf (Дата звернення: 4 березня 2023 р.)
19. «Справа «бойчуків»: як в СРСР розстріляли українських художників (документи)». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozstril-khudozhnykiv-boichukistiv-v-srsr/31178484.html> (Дата звернення: 12 травня 2023 р.).
20. Сталін Й. В. Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У // Й. В. Сталін Твори. Київ : Політвидав України, 1949. Т. 8. С. URL: http://grachev62.narod.ru/stalin/t8/t8_11.htm (Дата звернення: 20 лютого 2023 р.)
21. Скрипник М. На герць. Мистецькі фронти на Україні за постановою ЦК. Харків, 1932. С.64 – 65.
22. Скрипник М. Наша літературна дійсність. *Критика*. 1928. №2. С.5.
23. Хвильовий М. Лист до редакції. *Комуніст*. 1928. 29 лютого.
24. Хвильовий М. Твори в п'ятьох томах /заг.ред. Г.Костюка. Нью-Йорк – Балтимор – Торонто: Бібліотека “Смолоскипа”. Т.1. 1978. Ч. 26. 222 с.; Т.2. 1980. Ч.31. 208 с.; Т.3. 1982. Ч. 40. 255 с.; Т.4. 1983. Ч. 41. 334 с.; Т.5. Ч. 1986. Ч.52. 420 с.
25. Хвильовий М. Твори : у 2 т. / упоряд.: М. Г. Жулинський, П. І. Майдаченко. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2 : Повісті. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи. 926 с.

III. Нормативні документи

26. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text> (дата звернення 14 березня 2023 р.).

27. Закон України «Про освіту» / [Електронний ресурс].URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. (Дата звернення: 13 травня 2023 р.)
28. Історія України. Всесвітня історія. 6 – 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 15 квітня 2023 р.)
29. Нова українська школа : основи Стандарту освіти [Текст]. Львів, 2016. 64 с.

IV. Мемуари і спогади

30. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. 848 с.
31. Заповіт. Спогади Шостаковича. (Зібрав і зредагував Соломон Волков). Лондон, 1979.
32. Куліш В. «Слово про будинок «Слово». Бібліотека Видавництва «Гомін України». Ч. 30. Торонто, 1966. 68 с.
33. Плющ Л. У карнавалі історії : свідчення / пер. з рос. Д.Матіяш. Київ: Факт, 2002. 630 с.

V. Монографії і статті

34. Автушенко І. Вплив комуністичного тоталітарного режиму на культурний розвиток України (1920 – перша половина 30-х рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 5. С. 118-122.
35. Автушенко І. Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920 - 1930-х рр.: проблема вибору. *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 80-93.

36. Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. і погляд на проблему крізь архівні джерела // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2000. № 2-4. С. 3-55.
37. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. Київ: "Либідь" "Військо України", 1994. 686 с.
38. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознав. дослідж. / С. І. Білокінь ; НАН України, Ін-т історії України [та ін.] Київ : Київ. наук. т-во, 1999. 447 с.
39. Брюховецький В.С. Микола Зеров : літературно-критичний нарис / В. С. Брюховецький. Київ : *Рядянський письменник* 1990. 307 с.
40. Вербіленко Г. З матеріалів "Окремої папки": Діяльність ВУАН за документами вищого політичного керівництва України др. пол. 20-х – перш. пол. 30-х рр. // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1997. № 1-2. С. 186-206.
41. Глазунов, Г. А. Сліпанський і справа "УВО". *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. 2006. Вип. 32. С. 244-256. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_32_16 (Дата звернення: 14 квітня 2023 р.).
42. Грабович Г. Тексти і маски. Київ : Критика, 2005. 312 с.
43. Гусев В. Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації. *Віче*. 1994. № 10. С. 124-125.
44. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
45. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). Київ: Наук. думка, 1991. 96 с.
46. Жулинський М. Із забуття в безсмертя : (сторінки призабутої спадщини). Київ: Дніпро, 1990. 446 с.
47. Забужко О. Дві культури. Київ : Знання, 1990. 48 с.

48. Історико-культурологічні аспекти еволюції літературно-художніх об'єднань України (30–80-ті рр. XX ст.). *Культура України* : зб. наук. пр. Харків, 2011. Вип. 34. С. 4–12.
49. Касьянов Г. Доля академіка С.О.Єфремова. *Під прапором ленінізму*. 1989. № 19. С. 75-78.
50. Кіндзерявий-Пастухів С. Звертаючись до основного. Ювілейний Альбом Школи Кобзарського Мистецтва в Нью-Йорку. Нью-Йорк, 1978.
51. Кіндзерявий-Пастухів С. Сучасна Україна - парк совітської культури. Ювілейний Альбом Школи Кобзарського Мистецтва в Нью-Йорку. Нью-Йорк, 1978.
52. Конквест Р. Жнива скорботи. Київ: Либідь, 1993. 275 с.
53. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Київ : Смолоскип, 1995. 508 с.
54. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
55. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Київ: Смолоскип, 2005. 400 с.
56. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Наук. світ, 2003. 302 с.
57. Миронець Н. І. На тлі трагічної історії. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. 159 с.
58. Мізинець В. Про долю кобзарів в Радянській Україні. *Бандура*. Нью-Йорк, 1985. № 11-12. С. 32-33.
59. Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні. *Родовід*. 1993. № 6. С. 25-26.
60. О'Коннор Т.Е. Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры / Пер. с англ. Москва, 1992. 223 с.
61. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х рр. (за матеріалами фондів “Російського зарубіжного архіву” Державного архіву Російської Федерації) // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1997. № 1-2. С. 240-252.;

62. Передерій В. Ф. Художня культура радянського народу. Київ : Мистецтво, 1985. 152 с.
63. Плющ В. СВУ та СУМ: До 50-ліття заснування СВУ-СУМ. Мюнхен, 1975. 58 с.
64. Поташній Ю. Соловецький етап українського відродження: [масові розстріли в урочищі Сандормох, листопад 1937 р.]. Київ. 2003. №1. С. 142-143.
65. Правдюк О. По сторінках журналу Бандура. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 6. С. 79-82.
66. Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролися з українською академічною наукою. (Політичні процеси 20 – 30-х рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1994. № 1. С. 70-78
67. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.
68. Проект «Розстріляне Відродження. Невідома історія письменників із розсекречених архівів КДБ» на tsn.ua // <https://tsn.ua/specialprojects/kdb/> (Дата звернення: 11 травня 2023 р.).
69. Соколюк Л. Д. М. О. Скрипник і художній процес на Україні (друга половина 1920-х — початок 1930-х рр.). Художнє життя Харкова першої половини ХХ століття : тези доп. та повідомл. наук. конф. Харк. худож.-пром. ін-т. Харків, 1993. С. 30–32.
70. Стаття «1111 жертв Сандармоху: трагедія «Розстріляного відродження», яку Україна не має права забути». URL:<https://suspilne.media/304136-1111-zertv-sandarmohu-tragedia-rozstrilanogo-vidrozdenna-aku-ukraina-ne-mae-prava-zabuti/> (Дата звернення: 15 травня 2023 р.)
71. Турчина Л. В., Спудка І. М. Сергій Пилипенко: приклад лицаря духу доби Розстріляного відродження. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 205-208.

URL:http://eir.zp.edu.ua/bitstream/123456789/1752/1/Turchina_Serhiy_Pylypenko_example.pdf (Дата звернення: 10 квітня 2023 р.).

72. Федоров Л. Как придумали партию. *Родина*. 1990. № 3. С. 58-62.
73. Чапленко В. Пропащі сили: Українське письменство під комуністичним режимом 1920–1933. Вінніпег : Накладом УВАН, 1960. 146 с.
74. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Київ, 2000. 482 с. / Владиславський С.В. // *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 129-133.
75. Черемський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. Харків, 1999. 288 с.
76. Шаповал Ю.І., Левенець Ю.А. Повернення в історію. Сергій Єфремов. Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994. С. 73-92.
77. Шаповал Ю. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994. 270 с.
78. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
79. Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": погляд із відстані 75 років. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С. 132-143.
80. Шаповал Ю. І. Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ). *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 2. С. 41-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2010_2_7 (Дата звернення: 3 квітня 2023 р.)
81. Шкандрій М. Модерністи, марксисты і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / пер. з англ. Т.Цимбала. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2015. 384 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Myroslav_Shkandrij/Modernisty_marksysty_i_natsiia_Ukrainska_literaturna_dyskusiia_1920-kh_rokiv.pdf (Дата звернення: 11 лютого 2023 р.)

VI. Підручники, посібники, навчально-методичні матеріали

82. Бабенко Л.Г. Діяльнісний підхід на уроках історії. Гуманітарний відділ Білицької селищної ради. Білицький ліцей №1 Білицької селищної ради.

- Білики 2023. 25 с. URL: http://bilyky-one.at.ua/MetodRozrobky/babenko_1-g-dijalnisnij_pidkhid_na_urokakh_istorij.pdf (Дата звернення: 15 квітня 2023 р.)
83. Бойко О.Д. Історія України : посібник. — 2-ге вид., допов. Київ: Видавничий центр "Академія", 2002. 656 с.
84. Вакарь Л.Б. Доповідь «Формування громадянської компетентності учнів на уроках історії України» URL: <https://vseosvita.ua/library/dopovid-formuvanna-gromadanskoi-kompetentnosti-ucniv-na-urokakh-istorii-ukraini-kursu-gromadanska-osvita-417809.html> (Дата звернення: 10 травня 2023 р.)
85. Гончарова О. Методичні умови реалізації ціннісно-діяльнісного підходу при вивченні нової історії в школі при використанні ІКТ. Інформаційні технології і засоби навчання, 2014, Том 39, №1. С. 46-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2014_39_1_5 (Дата звернення: 11 квітня 2023 р.).
86. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
87. Історія української культури: Курс лекцій (під загальною редакцією доктора історичних наук С.О.Костилюєвої. Київ: Політехніка, 2010. 334 с.
88. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. 1-90 Кн. 1: Перша половина ХХ ст. Підручник / За ред. В. Г. Дончика. Київ: Либідь, 1998. 464 с.
89. Історія української та зарубіжної культури : навчальний посібник / С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань та ін. ; за ред. С. М. Клапчука. 6-те вид., випр. і доп. Київ : Знання-Прес, 2007. 358 с.
90. Пошетун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. Київ : К.І.С., 2004. С. 66–72.

91. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.
92. Пометун О. І. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. Український педагогічний журнал. 2015. №2. С.146-156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2015_2_14 (Дата звернення: 13 квітня 2023 р.)
93. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18-21.
94. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34-41.
95. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Степанова Н. М. Черкаси, 2014. 42 с.

VII. Довідково-енциклопедичні матеріали

96. Українська Літературна Енциклопедія [Електронний ресурс] : електронна версія видання : т. 1-3 / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988; 1995; 1990 / Т. 3: К-Н. 1995. 496 с: URL: <http://litopys.org.ua/ulencycl/u/e.htm> (Дата звернення: 30 квітня 2023 р.).
97. Енциклопедія історії України : [у 10 т.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2003-2013 / Т. 7 : Мл - О. Київ. 2010. 713 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0000757 (Дата звернення: 5 березня 2023 р.).

VIII. Автореферати дисертацій

98. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціальноісторичного типу : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук. Харків, 2005. 49 с.
99. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми) : автореф. дис. канд. іст. наук № 07.00.01. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розпорядження начальника Головліту про вилучення книжок заборонених авторів

Документ № 23

РОЗПОРЯДЖЕННЯ НАЧАЛЬНИКА ГОЛОВЛІТУ про вилучення книжок заборонених авторів

26 жовтня 1934 р.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ ПО ГОЛОВЛІТУ З 26/Х — 1934 г. № 187

Всім обл-, міськ-, райлітам негайно провести вилучення з продажу і вжитку по всій книготорговельній мережі, бібліотеках і учбових закладах всіх видань (себ-то не тільки окремо виданих творів, а і збірок, хрестоматій, колективних праць), в яких брали участь такі автори, перелічені в попередніх розпорядженнях Головліту:

1. СКРИПНИК М. О.	29. АТАМАНЮК В.
2. ДЕМЧУК П.	30. ГАСКО М.
3. СЛІПАНСЬКИЙ А.	31. ГЖЕЦЬКИЙ В.
4. СВИДЗИНСЬКИЙ М.	32. ГІРНЯК П.
5. ВІТЕК С.	33. ДЕСНЯК В.
6. РЕЧИЦЬКИЙ Я.	34. ДОСВІТНИЙ О.
7. БЛАШ Т.	35. БАГЛЮК
8. БОДНАР І.	36. ЗАГОРУЙКО
9. БОН В.	37. ЗАГУЛ
10. ЧЕЧКЕВИЧ Н.	38. ІРЧАН М.
11. ЛИМАРЕНКО Д.	39. ТКАЧУК І.
12. БАРАН М.	40. БОБІНСЬКИЙ Б.
13. АРТЕМСЬКИЙ А.	41. КРИНЕНКО В.
14. ЧЕРНЯК Е.	42. КОЗОРИЗ М.
15. ФЕДЧИШИН А.	43. ПИЛИПЕНКО С.
16. СКАРБЕЯ	44. ЯЛОВОЙ М.
17. ЯНАТА О.	45. ШАМРАЙ А.
18. ВІКУЛ С.	46. ЧЕРНОВ (Малошийченко)
19. БЛИК В.	47. АНДРІЄНКО
20. ЯВОРСЬКИЙ М.	48. СЛІСАРЕНКО О.
21. ВОЛОБУЄВ М.	49. СТЕПОВИЙ
22. ЗОЗУЛЯК І.	50. ЮРИНЕЦЬ
23. ГУЦУЛЯК С.	51. БЕРВИЦЬКИЙ
24. КОНИК К.	52. КАПЛАН
25. БАЛАН О.	53. РЕДЬКИНА
26. ВОРОНИЙ М.	54. ВІНОКУР
27. БЕРЕЗИЦЬКИЙ (Біленький А.)	55. НАУМОВ
28. ВИШНЯ О.	56. ПАВЛОВ

Персональна відповідальність за виконання цього покладається на начальників обл-, міськ-, райлітів.

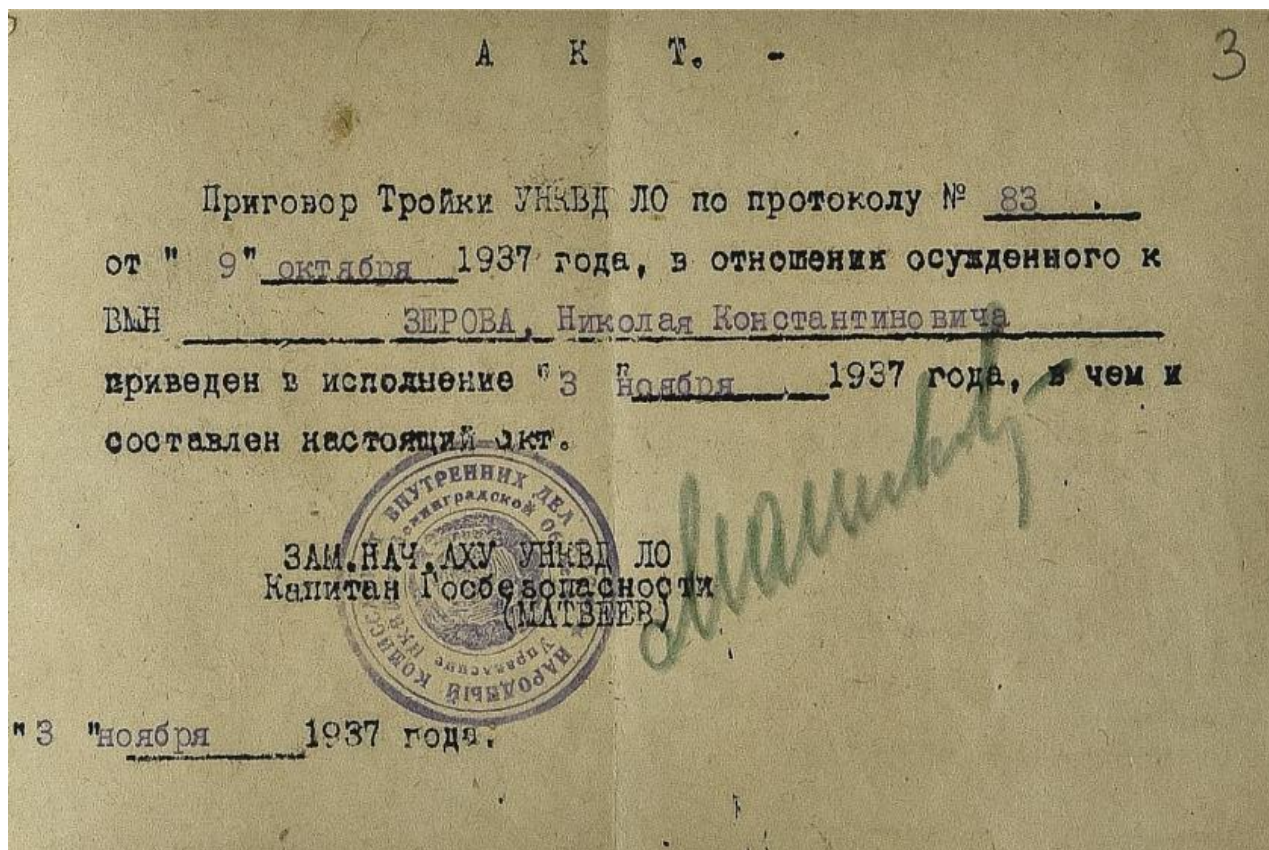
Щодо книжок, які вийшли лише за редакцією цих авторів, а також щодо журналів, де є їхні статті, буде окреме розпорядження.

Начальник Головліту Ткач
згідно: (підпис)

ДАХО, ф. П-2, оп. 1, спр. 217, арк. 21.— Копія. Машинопис.

Джерело: Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. Ч.2.
Київ-Харків: Оригінал, 2008. 672 с.

**Акт виконання вироку тройки УНКВД по Ленінградській області від 9
жовтня 1937 р.**

Джерело: Електронний архів Українського визвольного руху URL:

<https://avr.org.ua/viewDoc/28915>

Копія свідоцтва про смерть Миколи Зерова**Містить інформацію щодо причини, а також дату смерті Миколи Зерова**

358 КОПИЯ 3

СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ
1-КБ № 027714

Гр. ЗЕРОВ Николай Константинович
умер 13 октября 1941 года тысяча девятьсот сорок первого года
возраст 51 год
Причина смерти паралич сердечно-сосудистой системы,
о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти
1957 года января месяца 23 числа
произведена соответствующая запись за № 14
Место смерти: город, селение- район- область, край, республика-
Место регистрации: гор. Ленинград
Василеостровское б/ЗАГС
Дата выдачи 23 января 1957 года

Заведующий бюро записей актов
гражданского состояния /подпись/

печать

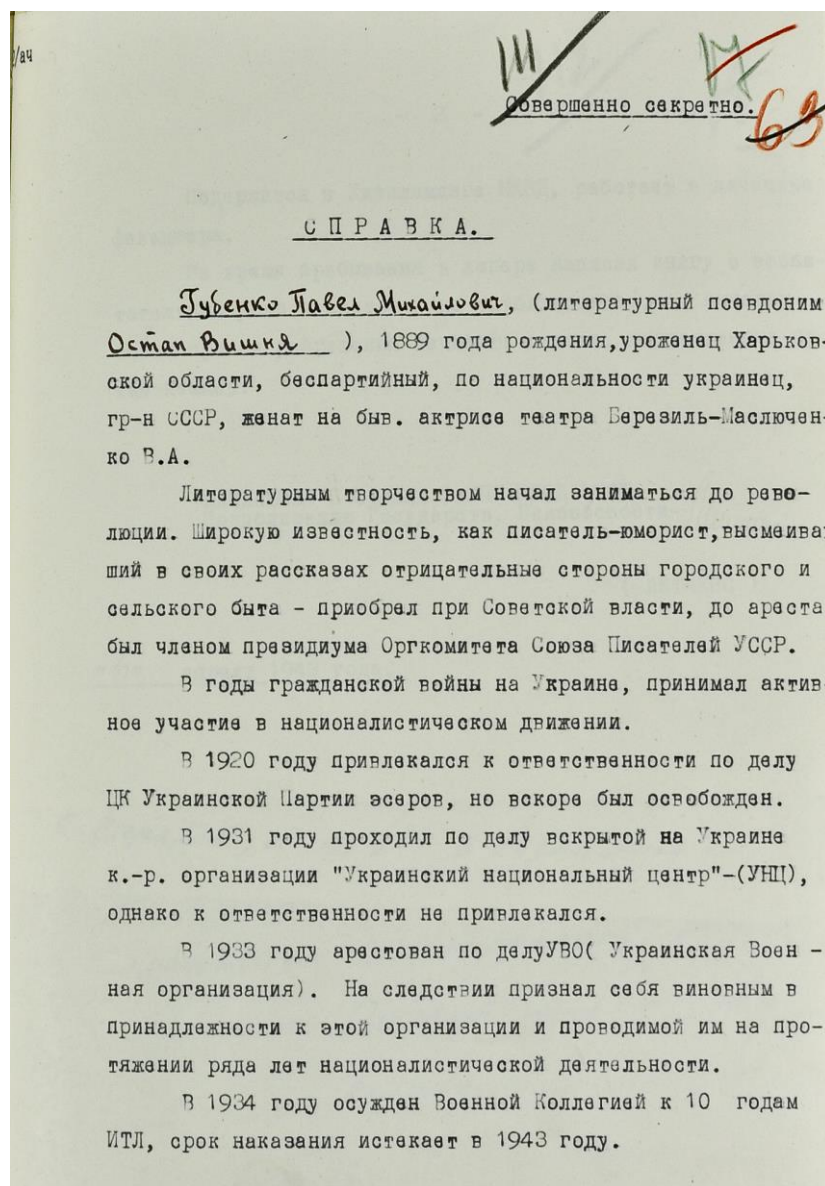
Копии верна: Судсекретарь ВТ КВО /Чепелюк/

Джерело: Електронний архів Українського визвольного руху URL:

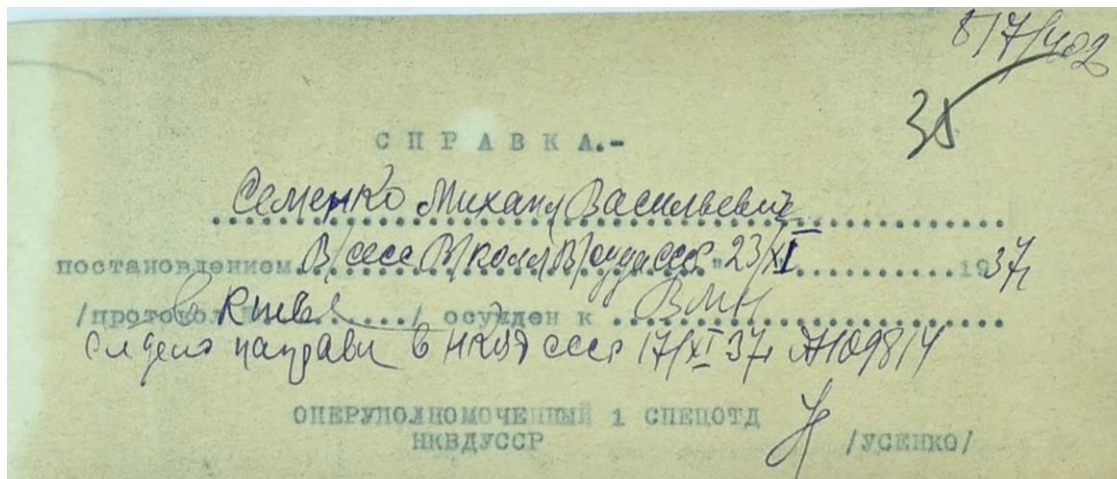
<https://avr.org.ua/viewDoc/28935>

Справка на Остапа Вишню

Джерело: Проект «Розстріляне Відродження. Невідома історія письменників із розсекречених архівів КДБ» на tsn.ua. URL: <https://tsn.ua/special-projects/kdb/>

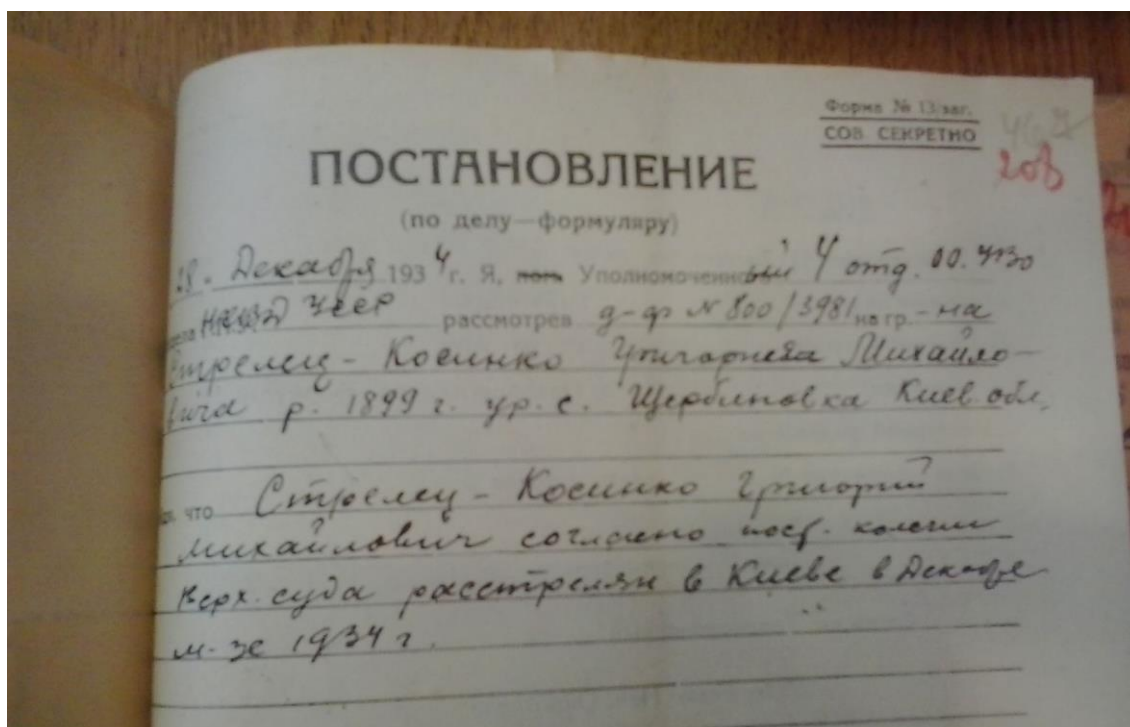
**Довідка з постановою про засудження Михайля Семенка до вищої міри
покарання (розстріл)**

Джерело: Електронний архів Українського визвольного руху URL:

<https://avr.org.ua/viewDoc/28862>

Постанова про розстріл Григорія Косинки

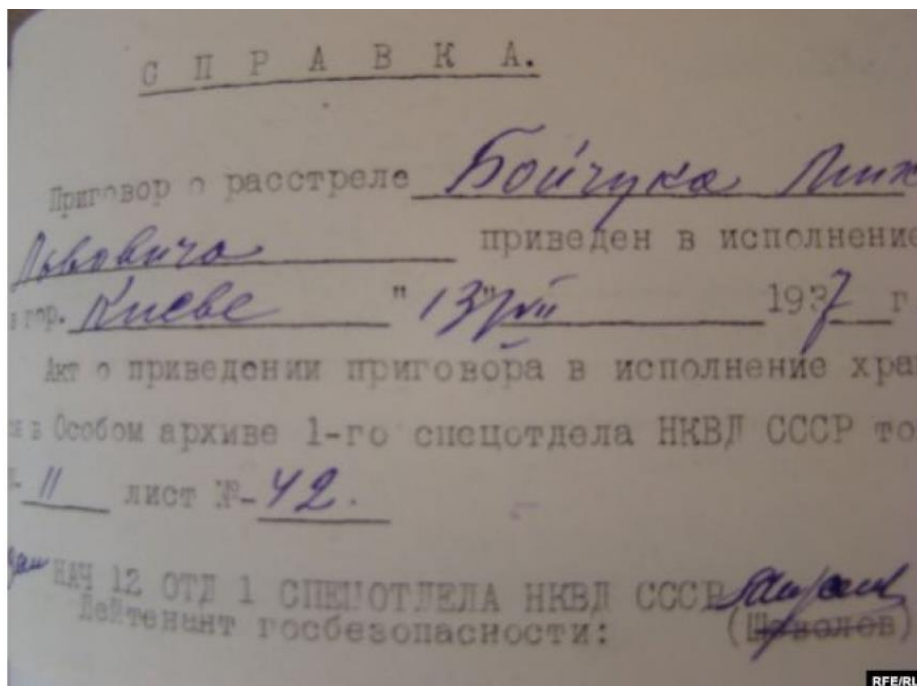
Джерело: Проект «Розстріляне Відродження. Невідома історія
 письменників із розсекречених архівів КДБ» на tsu.ua. URL:
<https://tsu.ua/special-projects/kdb/>

З «Апологетів писаризму» Миколи Хвильового

«Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, оскільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця... Малоросія вже одійшла в «область преданія»... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну так і ми – самостійна». І далі: «...Досить «фільмствувати» – «дайош» свій власний розум!.. В Європу ми підемо вчитися, але з затаєною думкою – за кілька років горіти надзви чайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?»

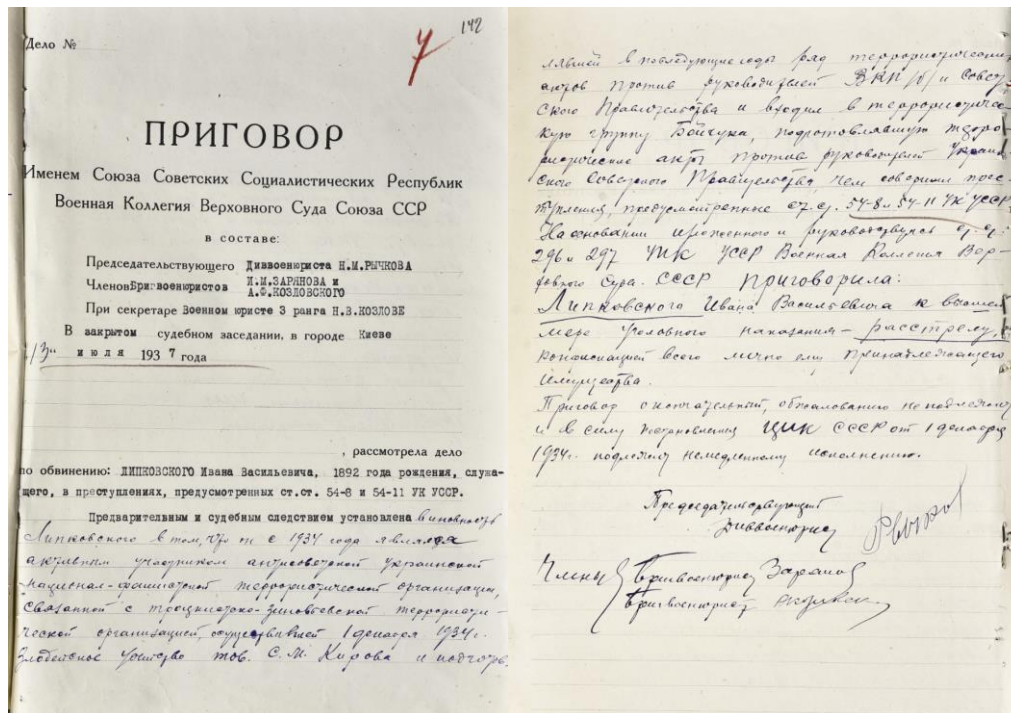
Джерело: М. Хвильовий Апологети писаризму. Публічна електронна бібліотека Української Художньої Літератури. URL: http://ukrlit.org/faily/avtor/khvyliovyi_mykola/khvyliovyi-apolohety_pysaryzmu.pdf

Справка про засудження до розстрілу М. Бойчука.

Джерело: «Справа «бойчукістів»: як в СРСР розстріляли українських художників (документи)». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rozstril-khudozhnykiv-boichukistiv-v-srsr/31178484.html>

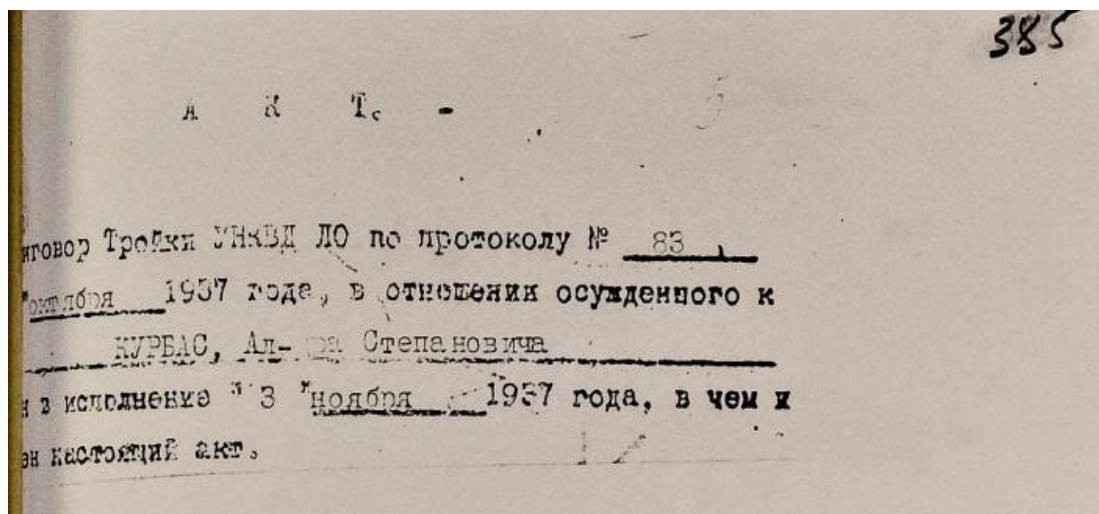
**Вирок Військової Колегії Верховного суду СРСР про засудження
Липківського Івана Васильовича до вищої міри покарання – розстрілу**

Джерело: Електронний архів Українського визвольного руху

URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28648?locale=ua>

Акт про виконання вироку «тройки» УНКВД про розстріл Леся Курбаса

Джерело: Електронний архів Українського визвольного руху

URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28788>

**Інформаційне повідомлення 1929 р., адресоване ЦК КП(б)У підписане
Головою ДПУ УСРР В.А.Балицьким.**

«Організація об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства... Це дивлячись на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади... Більшість обвинувачених уже зізналися в своїй злочинній контрреволюційній діяльності. Органами Державного політичного управління України ведеться слідство. Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»

Джерело: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

Додаток Н

Запис із особистого щоденника С. О. Єфремова від 15 травня 1923 р.

«Позавчора дістав запросини до ДПУ на сьогоднішній день, бо справа з моєю висилкою і досі не була закінчена і повисла у повітрі. Виклик до такої установи, як ДПУ, раз у раз нагадує про «бренність» усього на світі і нічого доброго не ворожить».

Джерело: Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / Упоряд.: О. І. Путро. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства. Київ: ЗАТ "Газета "РАДА", 1997. 848 с.

Додаток П

Уривок із заяви, В.М.Ганцова тодішньому Голові Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилову. Березнь 1957 р.

«Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній Півночі я провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої «злочини» і за приналежність до організації «СВУ». Як я вже згадав вище, до організації «СВУ» я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація «СВУ» існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я взнав, що організації «СВУ» взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі й ті, котрим приписувалася роль лідерів, як наприклад, Єфремов, Ніковський, говорили, що організації «СВУ» не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені до цього вигаданими 20 свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів»

Джерело: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

Згадки про «контрреволюційну діяльність автокефалії» в «Докладной записке о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ»

«проводили свою роботу активні діячі автокефалії, котра розвинула у Кам'янецькій окрузі велику антирадянську роботу. Окрвідділом ДПУ заарештовано групу автокефальних попів в кількості 9 чоловік, що очолювалась автокефальним архієпископом Пивоваровим. Учасники групи, колишні члени «КирилоМефодіївського братства» (йдеться про засноване на початку лютого 1918 р. «Українське православне братство імені святих Кирила та Мефодія». - Авт.), ще 1925 р. прагнули створити так звану «бойову базу» для антирадянської обробки селянства, організували по селах церковні хори і були активними прибічниками Липківського та Чехівського»

Джерело: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / Відп. ред. І. Ільєнко. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

Свідчення про кобзарський з'їзд у Харкові

1. Із спогадів Д. Шостаковича

«...в середині 30-х років перший Всеукраїнський Конгрес лірників та бандуристів було проголошено, і всі народні співці були змушені разом збиратися і дискутувати їхнє майбутнє. «Життя стало кращим, життя стало веселішим», - говорив Сталін. Ці сліпці йому повірили. Вони приїхали на Конгрес із цілої України, із маленьких забутих сіл. Було кількасот їх присутніми на Конгресі. Це був живий музей, жива історія України, всі її пісні, її музика і поезія. І ось майже всіх їх застрелили, майже всі ці жалісні співці були вбиті»

2. Відомості про кобзарський з'їзд із розповідей одного сліпого бандуриста у публікації «Про долю кобзарів у Радянській Україні» В. Мізинця

«Це відбулося в зимі 1934-35 р. Був оголошений З'їзд у Харкові, де з'їхалися 300 осіб, між ними може 50 кобзарів справжніх, а то решта лірники та прості вуличні співаки. Посадили їх на поїзд та вивезли десь поза межі Харкова в якийсь яр, де їх випустили. Кинули їх всіх у яру. В голоді та в снігу там вони всі вмерли». Далі він говорив про Мовчана, що він не поїхав, бо був хворий і тому залишився живим. За свідчення бандуриста Ф. Ілушка: Назбирали кобзарів в 1937 р. у Харкові. їх було 70- 100. Вивезли і розстріляли за те, що співали пісні підривні»

3. Свідчення жителів України, які розповідали про З'їзд кобзарів

Є. Кедровська, пенсіонерка, у 30-ті роки працювала бібліотекарем: «В 1934-35 роках по Харкову пройшли чутки, що був Кобзарський зліт, що кобзарів вивезли з Харкова і кинули до яру, де вони і загинули... Кобзарям ніби сказали, що їх везуть у Москву на ще один зліт, ...і що ніби трапилося це по дорозі»;

Джерело: АА. Запис від Є. Кедровської, 17.03.1990 р. м. Харків

П. Камінець, пенсіонер, у минулому інженер: «... пам'ятаю, що чутки про якийсь з'їзд кобзарів пройшли по Харкову ніби на початку 1935 року, а може, ще раніше... Кобзарів ніби посадили на потяг і повезли до Москви... Мені казали, що їх по дорозі розстріляли»;

Джерело: АА. Запис від П. Камінця, 14.01.1989 р., м. Харків

К. Вовк, пенсіонерка, у минулому вчителька: «Кобзарів я любила з дитинства... їх можна було частенько побачити в Харкові... Але наприкінці 20-х їх стало мало... А в середині тридцятих їх якось і зовсім не стало. Ходили чутки про якийсь Кобзарський з'їзд, куди ніби звезли кобзарів з усієї України, а потім повбивали... Ця чутка навіть нас, що пережили голод 33 року, дуже сильно стривожила. Чи був з'їзд насправді, чи то були просто чутки, стверджувати не буду. Єдине, про що точно можу сказати, що коли і був з'їзд, то робився він таємно, бо у той час я уважно слідкувала за культурним життям Харкова (як скрутно не було, але я ходила на всі нові вистави). І, якщо з'явилося б оголошення про цей з'їзд, то обов'язково туди б пішла»;

Джерело: АА. Запис від К. Вовк, 17-18.05.1990 р., м. Харків

Багатолітній політв'язень поет В. Рафальський у одному із листів оповідав: Уперше про трагедію кобзарів я почув ще тоді, коли мене доля кидала по пересильних тюрмах. Саме харків'яни й оповідали про те. Важко, звичайно, зараз визнати, де саме те все відбувалося. Гадаю, що жодних слідів про цю драму в архівах КГБ не відшукаєш, - такі речі замазувалися наглухо. Одне ясно - знищення кобзарів у Харкові чи під Харковом - факт беззаперечний.

Джерело: АА. Лист В. Рафальського від 14. 09.1990 року

В опублікованій у журналі «Українська культура» передмові до свого відомого вірша «Дума про кобзарів», В. Рафальський зазначає і таке: Про цю

трагедію мені було відомо давно, але - нічого конкретного. І те бентежило. І раптом... 1956 року довелося протягом 2-х тижнів перебувати у пересильній в'язниці у Москві. Велика камера. В'язнів (політичних) близько сотні. Тут доля звела з колишнім працівником НКВС, на той час репресованим. Зайшла розмова про події 1932-1933 років на Україні. Згадали кобзарів. І тут співрозмовник просто ошелешив мене: виявляється, він мав повну інформацію про знищення більш як двохсот українських кобзарів, котрих було скликано під приводом якоїсь наради до Харкова 1932-го року за розпорядженням згори. Говорив він скупко - можливо, сам був безпосередньо причетний до цієї справи. Безперечно одне: казав правду бо, як колишній співробітник НКВС, певна річ, ризикував розголошувати такі таємниці! А вже недавно факт цей підтвердив у листі до мене поет М. Самійленко, який зустрічався в ув'язненні з колишнім поводитарем одного з замучених кобзарів»;

Джерело: Українська культура. - 1991. - № 4. - С. 27

Кобзар Єгор Мовчан, говорячи про свою відому «Думу про голод», зокрема, зазначав: «Не можу її співати. Не час. В 1935 році через неї було знищено в Харкові 225 кобзарів і лірників. Зразу ж після голоду вони ходили по селах і співали цю думу. Тоді влада зібрала їх з усіх кінців України у Харків, ніби на сьют народних певцов і за містом всіх розстріляла. Мені вдалося не поїхати. Мій поводитар на той час десь запропався, я пішов його шукати, і ловці мене не знайшли».

Джерело: Міняйло Г. Кобзарська пісня про Запорозьку Січ. // Народна творчість та етнографія. - 1991. - №1

Джерело: Черемський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. Харків, 1999. 288 с.

**Реєстр кобзарів і лірників, знищених більшовиками в 30-х рр., і тих, що
пропали безвісти, складений Богданом Жеплинським**

КОБЗАРІ

БОРЕЦЬ Іван Олексійович. З Борисполя на Київщині (1890 р. н.).
Учасник Першої народної капели кобзарів. У 1925-1926 роках грав у
Харківській капелі, відтак перейшов до Полтавської.

ГАЩЕНКО Павло Михайлович. Із села Костянтинівки Богодухівського
району Харківської області. Брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду у
Харкові (1902 р.).

ГЛУШАК Никифор Іванович. З Чорнобиля на Київщині (1890 р. н.).
Виготовляв бандури.

ГУБЕНКО Михайло. З Миргорода (1891 р. н.). З 1927 року кобзарював,
виступав в ансамблях кобзарів.

ДЕЙНЕКА Карпо. З Конотопа (1897 р. н.). Виготовляв бандури.

ДОРОШЕНКО Федір Васильович. Фундатор Першої капели кобзарів у
Києві.

ДРЕВЧЕНКО (ДРЕВКІН, ДРИГАВКА) Петро Семенович. З села
Семенівки на Полтавщині (1871 р. н.).

ДУМЕНКО (ДУМЧЕНКО, ДУМА) Лука. З села Киселівки (нині
Менського району) на Чернігівщині.

СОЛОГУБ Віктор. Із села Юрківці Талалаївського району
Чернігівської області. З 1920 року виступав зі своїми трьома синами-
бандуристами — Володимиром, Миколою та Михайлом.

ЦЕБРЕНКО Григорій. Один з організаторів Першої української
художньої капели кобзарів. 1917 року брав участь у кобзарському концерті в
Києві.

ЩЕРБИНА Данило. Із Долинського Кіровоградської області (1891 р.
н.). Під час Першої світової війни як військовополонений був у Німеччині,
виступав у Берліні.

ЯЩЕНКО Оврам Семенович. З села Харківці Переяслав-Хмельницького району Київської області. У 1918 р. створював Першу українську художню капелу кобзарів.

ГУРА (ГУРІН) Петро Іванович. З села Красної Луки Гадяцького району Полтавської області. У 1930-х роках жив у Юзівці (нині Донецьк). Пропав безвісти.

ДЕМЧЕНКО Микола. З села Дементіївки Харківського району Харківської області (1873 р. н.).

КОЛОДУБ. З села Великої Кошелівки Ніжинського району Чернігівської області (1893 р. н.).

КУЖКОВЕНКО. До революції 1917 р. був засланий до Сибіру, де втратив зір. У 1920-х роках кобзарював на Україні. Пропав безвісти.

ЛАВРИШ (ЛАВРИК) Петро. З села Хомутець Миргородського району Полтавської області (1873 р. н.).

МАТВІЙ (приблизно 1865 р. н.). Із села Черевки Миргородського району Полтавської області.

МИРОН ЯКОВИЧ. З села Олександрівки (за Новим Мерчиком) на Харківщині.

ПАРАСОЧКА (ПЕТРІВСЬКИЙ) Василь. Народився у Петрівці Костянтиноградського повіту Полтавської губернії.

ПАСІЧНИЧЕНКО. Миргородський кобзар.

ПОБІГАЙЛО Олексій. Учень Михайла Кравченка.

ПОВАР Панас Митрофанович. Із села Верховісся.

СІРОШТАН Іван. З села Хомутець Миргородського району Полтавської області (1863 р. н.).

СИМОНЕНКО Василь. З с. Корюківки на Чернігівщині.

СОЛОМАХ Никифор. З Миронівки на Харківщині (1893 р. н.).

ТОКАР Ілля Якович. З Дементіївки Харківського району Харківської області (1863 р. н.).

ТОКАРЕВСЬКИЙ М. Д. З 1912 року зазнавав переслідувань.

ФЕДОРЕНКО Василь Петрович. З-під Харкова. У 1920-х роках грав на ярмарках Полтавщини.

НІМЧЕНКО К. З Кубані. Бандура його конструкції 1923 року розглядалася на засіданні експертної комісії УКРФІЛу і дістала високої оцінки.

ОСАДЬКО Василь Якович (1865 р. н.). Грав у Харківській капелі, згодом створив власний ансамбль, з яким мандрував по Україні.

ПАВЛИНСЬКИЙ Антон (1870 р. н.). Визначний київський майстер бандур. Пропав безвісти.

ПАНЧЕНКО Федір Петрович. Один з засновників Першої капели бандуристів (1918 р.) у Києві. За свідченнями кобзарів, закатований у 1930-ті роки.

ПАПЛИНСЬКИЙ Антон Карлович. Київський майстер бандур. Член ревізійної комісії Першої української капели кобзарів.

ПАСЮГА Степан Артемович.

ПОТАПЕНКО Василь Васильович. У 1902 р. був на XII Археологічному з'їзді. Брав участь у створенні Першої художньої капели кобзарів (1918 р.).

РОЖЧЕНКО (РОЖКО) Пилип Порфирівич. З Конотопа (1889 р. н.). Грав у конотопських ансамблях.

РУДЕНКО (РУДИЧЕНКО) Данило. З села Баби Менського району на Чернігівщині.

СКАКУН Андрій Юхимович (1891 р. н.). З Баришівки на Київщині. Учасник Київської капели бандуристів кінця 1920 — початку 1930-х років.

СКОБА Антон Якович. З Багачки на Полтавщині (приблизно 1865 р. н.).

ЗАЄЦЬ Микола Мартинович (1902 р. н.). Церковний регент у Лубнах. Мандрував з Харківською капелою кобзарів, деякий час був її художнім керівником. Заарештований 1937 року. Пропав безвісти.

КОНОНЕНКО Пилип Петрович. З Великої Писарівки на Полтавщині (1904 р. н.). Засновник Полтавської капели. Грав у Харківській (1925-1928 рр.), згодом — Конотопській капелах. Виготовляв бандури.

КОНОПЛІЧ Кіндрат Михайлович. З Борисполя на Київщині (1900 р. н.). Грав у Київській (1927-1929 рр.), згодом — Бориспільській капелах.

КОНОН Григорій Якович (1887 р. н.). З Борисполя на Київщині. Один із засновників (завідувач художньої частини) Першої української художньої капели кобзарів. Загинув 1937 року.

ЛЯЩЕНКО (СТАРЧЕНКО) Іван Пимонович. З Підгороднього Дніпропетровської області.

МАТЮХА Максим Мусійович. З Конотопа (1896 р. н.). Один з організаторів кобзарського руху на Сумщині.

МИНЗАРЕНКО Дем'ян. З Полтавщини (1889 р. н.). У 1920-х роках мандрував з капелами. Репресований 1936 року.

ЛІРНИКИ

БЕРНАЦЬКИЙ І. К. Із Зінькова на Полтавщині (1901 р. н.). Від нього М. Гайдай записав думу «Про Коновченка» (1926 р.).

БОКЛАЧ Назар. З хутора Лихачівки Харківської області. 1930 року фольклористи записали від нього думу «Про трьох братів Озівських».

ВАХКО Гарасим. Від нього на ярмарку в Ічні С. Маслов записав псалом «Удова» (1902 р.).

ВЕСЕЛИЙ (ЦАР) Самсон. Народився у селі Литвинівці (тепер Валківського району) Харківської області. Від нього записано думу «Про Олексія Поповича» та псалми (1930 р.).

ГОНЧАР Варивон. Із села Ков'яги Харківської області. 1930 року був ще живий. Пропав безвісти.

ГРАБ Левко. У 1915-1920 роках лірникував у Менському районі на Чернігівщині.

ГРИШКО О. Л. Немає жодних біографічних даних.

ЗЕЛІНСЬКИЙ Семен. З Київщини.

ІВАНЕЦЬКИЙ Антон Максимович. Із села Соболівки.

ЙОСИП. Родом з Павлограда. Грав біля Самарського монастиря. Ходив разом з кобзарем Древченком.

КИСІЛЬ. У 1920-ті роки ще грав на київських базарах. Пропав безвісти.

КОВАЛЬВАХ Прокоп Петрович. З-під Полтави.

КОЛЕСНИК (КОЛІСНИК) Нестор Данилович. Із села Катричівки Валківського району Харківської області.

КІШКА Петро. З Чернігівщини.

ЛІСОВИЙ (ПАПУДА) Іван. Із села Цибулева Монастирищенського району Черкаської області.

МАРТИНЕНКО (ДИМБЕРСЬКИЙ) Іван. Народився у с. Димберах (приблизно 1884 р.). 1920 року жив у Києві.

МЕРЕЖКО Іван Харламович. Із села Чаплинки Петриківського району на Дніпропетровщині.

МЕТЕЛЬСЬКИЙ. Із села Цибулева Монастирищенського району Черкаської області.

МОСКАЛЕНКО Купріян. У 1920-х роках жив у Києві. Пропав безвісти.

ЛІМОЗ (БІЯШИЙ) Василь. Із села Білоуса на Чернігівщині. Приятелював з лірником-земляком ОВЧАРЕНКОМ (ШАПОВАЛОМ) Григорієм. Обидва пропали безвісти.

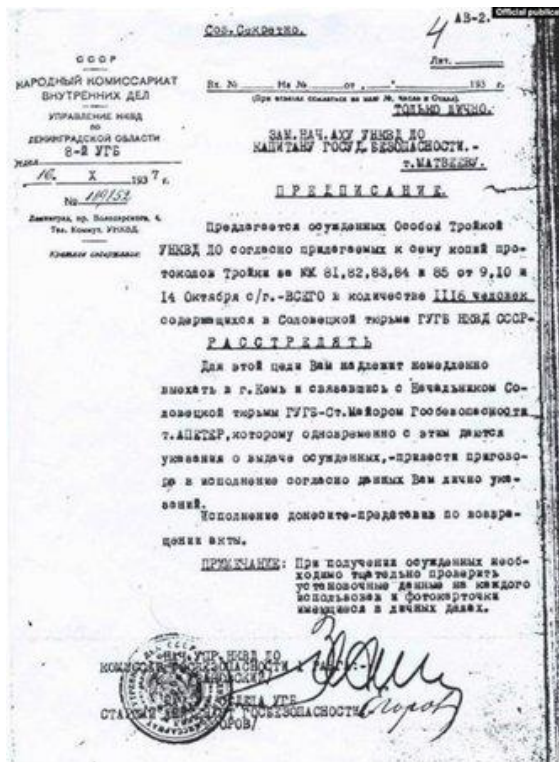
ПОЛУНЕЦЬ Григорій. Зі слободи Зіньківщина Полтавського району. 1902 року П. Мартинович записав від нього псалми.

ТЕРТІЙ Степан Костянтинович. Із Старої Басані Новобасанського району Чернігівської області...

Джерело: <https://euro.kharkiv.ua/rozstrilyanyj-zyizd-kobzarivzabuta-tr/>

Додаток У

Вирок, винесений особливою трійкою НКВС по Ленінградській області у жовтні 1937 року, щодо розстрілу 1116 в'язнів Соловецької тюрми

Предлагается осужденных Особой Тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к нему копий протоколов Тройки за № 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 Октября с/г. - ВСЕГО в количестве 1116 человек содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУТБ НКВД СССР РАССТРЕЛЯТЬ

Джерело: Стаття «1111 жертв Сандармоху: трагедія «Розстріляного відродження», яку Україна не має права забути».

URL: <https://suspilne.media/304136-1111-zertv-sandarmohu-tragedia-rozstrilano-vidrozdenna-aku-ukraina-ne-mae-prava-zabuti/>

Додаток Ф

Рапорт Михайла Матвеева від 10 листопада 1937 року, щодо виконання вироку.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ НКВД ЛО
СТАРШ. МАЙОРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. ГАРИНУ.

РАПОРТ.

Донесу, что на основании предписания НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ НКВД ЛО - Комиссара Госбезопасности 1-го ранга тов. ЗАКОВСКОГО от 16-го октября 1937 года за № 189852 - приговор в отношении осужденных к В.М.Н. - согласно протоколов Особой Тройки УНКВД ЛО за № 81, 82, 83, 84 и 85 всего на 1.116 человек - мною приведен в исполнение на 1.111 человек:

по прот. № 81, всего 209 чел., выполн. 208 чел., невыполн. 1 чел.
РОДИОНОВ Ф.И. умер в б-це, акт № 27 от 8/X-37г.

по прот. № 82, всего 182 чел., выполн. 180 чел., невыполн. 2 чел.
✓ ВИШНЯК С.Д. направлен в Л-д, справка от 28/X-37г.
ЛИКВОРНИК Е.Я. -" в Одессу, справка от 28/X-37г.

по прот. № 83, всего 266 чел., выполн. 265 чел., невыполн. 1 чел.
ЗОЗУЛЯК И.М. напр. в Киев, справка от 28/X-37 г.

по прот. № 84, всего 249 чел., выполн. 248 чел., невыполн. 1 чел.
ПЕРОЦКИЙ Б.В. напр. в Киев, справка от 2/XI-37 г.

по прот. № 85, всего 210 чел., выполн. 210 чел., невыполн. -

Общее количество 1116 ч: выполн. 1111 чел., невыполн. 5 чел.

ПРИЛОЖЕНИЕ: Отн. Соловецк. Тюремь № - от 21/X-сг., акт № 27, протокол анатом. вскрытия № 11, акт о погребении № 27 - на РОДИОНОВА Ф.И. и 4 справки Нач. Соловецкой Тюремь о переправке - всего 8 п/л.

ЗАМ. НАЧ. АХУ УНКВД ЛО
Капитан Госбезопасности
(МАТВЕЕВ)

10" Ноября 1937 года.

Джерело: Стаття «1111 жертв Сандармоху: трагедія «Розстріляного відродження», яку Україна не має права забути».

URL: <https://suspilne.media/304136-1111-zertv-sandarmohu-tragedia-rozstrilanogo-vidrodzenna-aku-ukraina-ne-mae-prava-zabuti/>

Короткий збірник думок, що стосуються періоду «Розстріляного відродження» для завдання вступної частини уроку

«Україна кипіла, як величезний казан на безперестанному шаленому вогні, і в цьому казані виварювалися думки й почуття, наново перетворювалися світогляди, дивно змінювалися люди. Тим-то літературні явища цієї доби становлять надзвичайно строкату картину» (Літературознавець Олександр Білецький).

«Росія самостійна держава? Самостійна!» Так і Україна самостійна! Українське мистецтво має розвиватися самобутньо» (М. Хвильовий).

«Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться – дерзати!» (М. Хвильовий).

«Повна колективізація сільського господарства, зростання великих державних сільськогосподарських підприємств і озброєння радгоспів та колгоспів передовою машинною технікою... Піднятися до розуміння цих завдань, що стоять перед пролетаріатом СРСР і пролетаріатом цілого світу – є бойове завдання Спілки пролетарсько-колгоспних письменників» (З рішення Пленуму Спілки пролетарськоколгоспних письменників «Плуг»).

«Коли Комуністична партія СРСР зрозуміла свою поразку, вона почала діяти забороненими методами: репресіями, замовчуванням, нищівною критикою, арештами, розстрілами...Трагічна доля покоління 20–30-х років демонструє усю силу українського духу, його творчий потенціал, необхідність свого шляху й незалежності від впливу інших культур.» (Вікіпедія).

Джерело: <https://lib.iitta.gov.ua/713773/1/Пометун2.pdf>

Таблиця «Літературні напрямки 20-х років XX століття»

Модерністські групи	Назва організацій	Очільники й члени угруповань	Естетичні засади (ключові слова)
Символістські			
Футуристські			
Пролеткультівські			

Вражаючі факти про «Великий терор» в Україні

1. Биківнянське поховання жертв сталінських репресій є одним із найбільших на території України. Вже встановлено імена понад 19 тисяч розстріляних громадян.
2. Інші місця масових поховань жертв «Великого терору» політичних репресій 1937–1938 років – Рутченкове поле (Донецьк), район Парку культури та відпочинку (Вінниця), П'ятихатки (Харків), Католицьке кладовище (Умань), Єврейський цвинтар (Черкаси), село Халявин (Чернігівщина), Другий християнський цвинтар (Одеса), 9-й км Запорізького шосе (Дніпро). У Західній Україні після 1939 року також з'явилися місця масових поховань, зокрема урочище Дем'янів лаз (Івано-Франківськ), урочище Саліна (Львівська область), Тюрма на Лонцького (Львів).
3. Найкривавіша ніч у Києві – 19 травня 1938 року, коли у в'язницях НКВД було розстріляно 563 людини. Розстріли, як правило, проводилися на подвір'ях в'язниць, у підвалах НКВД або безпосередньо перед похованням. Спочатку для масових поховань відводилися спеціалізовані цвинтарі. У пік репресій з метою приховати масштаби злочину енкавидисти змінили цю практику. У фруктових садах, парках, приміських лісах викопувалися траншеї для поховань, часто трупи засипалися негашеним вапном.
4. 27 жовтня – 4 листопада 1937 року в урочищі Сандармох поблизу міста Медвеж'єгорськ у Карелії з нагоди наближення 20-річчя Жовтневої революції було розстріляно 1111 осіб, з них 287 українців та осіб, долі яких пов'язані з Україною.
5. НКВД УРСР розташовувався у Києві в 1934-1938 роках у будівлях колишнього Київського інституту шляхетних дівчат (згодом – Жовтневий палац), в 1938-1941 роках по вулиці Короленка (нині – Володимирська), 33. Київський міський відділ та управління НКВД по Київській області розміщувалися по вулиці Р. Люксембург (нині – Липська, 16).

6. У 1955 році КГБ при РМ СРСР направив в обласні управління держбезпеки директиву №108 сс, де дав вказівку повідомляти родичам розстріляних, що їхні рідні «померли в місцях позбавлення волі, а в необхідних випадках, при рішенні майнових або інших правових питань, реєструвати в загсах смерть розстріляних із видачею заявникам свідоцтв, в яких дати смерті вказувати у межах 10 років з дня арешту, а причини смерті – вигадані».

7. В рамках «Великого терору» НКВД організувало та провело серію масових національних операцій. Це т.зв. «німецька операція» (25 липня 1937 р.), «польська» (11 серпня 1937 р.), «румунська», «латиська», «грецька», «іранська», «харбінська», «афганська», «проти болгар і македонців».

8. Спогади катів-енкаведистів та результати ексгумації тіл свідчать про характерний «почерк» вбивць. Як правило, це були постріли у потилицю або в перший шийний хребець із револьверів системи «Наган». Наган вважався точним, безвідмовним та достатньо потужним для завдання смертельного поранення, несильна віддача берегла сили катів при масових розстрілах.

9. Влітку 1937 року було введено ряд нормативних документів, що посилили відповідальність членів родин репресованих. Дружини та чоловіки «ворогів народу» підлягали обов'язковому арешту, діти до 15 років передавались у спеціальні дитячі будинки. Члени сімей «ворогів народів», засуджених до розстрілу, підлягали примусовому переселенню у внутрішні області СРСР. Показовою є доля колишнього Генерального секретаря харчових справ УНР Миколи Стасюка, який в 1931 р. був засуджений на 10 років, а потім дізнався що в 1937 році його дружина Марія була страчена «як дружина петлюрівського міністра».

10. Термін «Ворог народу» (латинське *hostis publicus*) має давньоримське походження. Він застосовувався до ворогів республіки, які прирівнювались до солдатів ворогуючої сторони та підлягали фізичному винищенню. Вдруге цей термін став загальновживаним в часи Великого терору яacobінців у Франції в 1793-1794 рр. У СРСР цей термін був не лише розповсюдженим кліше політичної риторики, але і вписаним у Конституцію 1936 року, згідно

131 статті якої «ворогами народу» оголошувались особи, які вчиняли замах на громадську, соціалістичну власність.

Джерело: <https://oda.zht.gov.ua/news/vrazhayuchi-fakty-pro-velykyj-terror-v-ukrayini/>

Інструкція пошуку репресованих осіб

Як знайти інформацію про репресовану особу:

Допомогти в пошуку інформації про репресованих може відеолекція «Репресовані родичі» проекту «Суспільний університет» на UA: Перший (<https://youtu.be/6aKNQ6-6orw>). Також корисною буде книга «Право на правду. Практичний poradnik із доступу до архівів» (<http://www.cdvr.org.ua/node/3185>). Ці матеріали містять перелік установ та ресурсів, до яких варто звертатися, їхні контакти, зразки заяв, алгоритм дій, знайомлять з відповідним законодавством, описують практику доступу до архівів комуністичних спецслужб в Україні і за кордоном, а також надають відповіді на найпоширеніші запитання.

Короткий алгоритм пошуку інформації про репресованих родичів:

1. Збір якнайбільшої кількості даних (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження розшукуваної особи, важливі факти біографії тощо).

2. Пошук інформації на наступних сайтах:

- Національний банк репресованих (<http://www.reabit.org.ua/nbr/>);
- Жертви політичного терору в СРСР (<http://lists.memo.ru/>);
- Сталінські розстрільні списки (<http://stalin.memo.ru>);
- Єдина система пошуку репресованих (<https://bydc.info/search.php>);
- Список репресованих осіб, архівні кримінальні справи яких зберігаються в Комітеті національної безпеки Республіки Казахстан (<http://e-history.kz/ru/repression/list/440#scontent>).

3. Звернення в довільній формі (вказується назва та адреса установи, прізвище, ім'я, по-батькові заявника, місце його проживання, суть питання) в такі установи:

- Галузевий державний архів Служби безпеки України;
- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України;
- державний архів області за місцем народження, проживання, арешту, відбування покарань;

- Головний інформаційно-аналітичний центр Міністерства внутрішніх справ РФ.

- Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті відкрив Консультаційний центр з пошуку інформації про репресованих, де допоможуть знайти відомості про репресованих у 1917-1991 роках, підкажуть як правильно подати запити до архівів. Телефони Центру: (067) 298-18-18 або (044) 298-12-12, також можна надіслати листа на електронну пошту poshuk@hdauinp.org.ua, написати повідомлення фейсбук-сторінці архіву: <https://www.facebook.com/hdauinp>

або через сайт: <http://hdauinp.org.ua>

4. Відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» громадяни України, іноземці та особи без громадянства можуть безкоштовно переглядати та копіювати власним фотоапаратом всі документи, що пов'язані з комуністичним тоталітарним режимом.

5. У випадку додаткових запитань звертайтеся у Facebook-групу «Доступ до архівів» (www.facebook.com/groups/dostup.do.arhiviv).

Науковці, які спеціалізуються на тематиці:

- Олег Бажан (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Сергій Білокінь (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Богдан Біляшівський (Київ), Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»,
- Валерій Васильєв (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Андрій Жив'юк (Рівне), Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука,
- Сергій Кокін (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Станіслав Кульчицький (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Едуард Петровський (Одеса), Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
- Роман Подкур (Київ), Інститут історії України НАНУ,
- Олександр Рубльов (Київ), Інститут історії України НАНУ,

- Юрій Шаповал (Київ), Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Корисні ресурси:

<http://www.territoryterror.org.ua/> – сайт Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору»

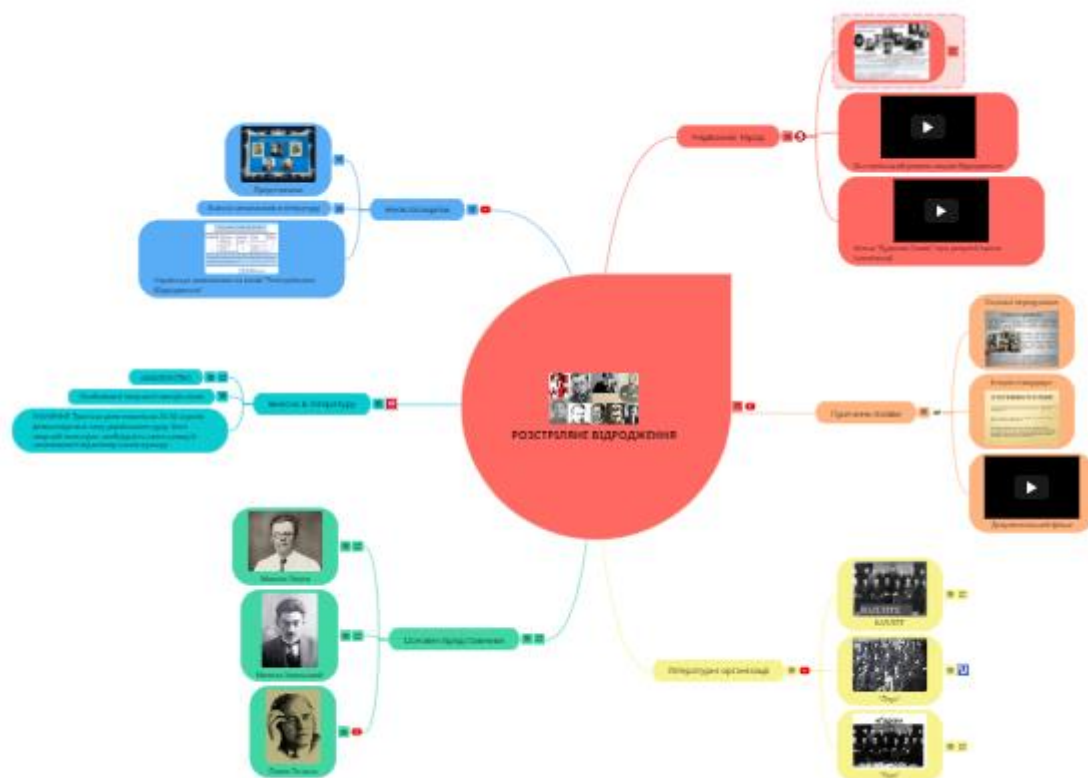
www.reabit.org.ua – головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

<http://memorial.kiev.ua> – Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса.

<http://ua.bykivnya.org> – Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили».

Джерело: <https://smr.gov.ua/ru/2016-03-14-08-10-17/pro-tse-varto-znati-vsime-pam-yatki-gorodnyam/25183-informatsijni-materiali-do-dnya-pam-yati-zhertv-politichnikh-represij.html>

Джерело: <https://www.mindomo.com/ru/mindmap/mind-map-163355fbc03e40a8b7489dc4b844e9db>

План-конспект уроку з історії України для 10 класу на тему: «Масові репресії в радянській Україні»

План-конспект з предмета «Історія України»

10 клас

Тема: Масові репресії в радянській Україні.

Мета:

навчальна:

- ознайомити учнів з першими проявами масового терору радянсько-комуністичної влади проти громадян УСРР; / інформаційна, логічна
- проаналізувати джерела про судовий процес над «СВУ»; / інформаційна, логічна
- охарактеризувати природу партійно-радянського апарату в СРСР та з'ясувати сутність Великого терору і як він відбувався; / логічна

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових і усних відповідей); / логічна, мовленнєва
- розвиток навичок роботи з історичними джерелами («Спогади Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича щодо справи «СВУ»); / інформаційна
- продовжити розвивати вміння роботи з історичною картою (карта «Радянська Україна у 1921–1938 рр.»); / просторова
- розвивати вміння аналізувати історичні факти (на основі відеоматеріалу «Стан культури у 30-х рр.»); / інформаційна, логічна
- продовжити розвивати вміння роботи з узагальнюючими таблицями (таблиця ««Сталінський Великий терор в Україні»); / аксіологічна, логічна
- розвивати хронологічну компетентність (вправа «Встанови послідовність»); / хронологічна
- формувати вміння характеризувати історичні постаті, давати оцінку їхньої діяльності (Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол); / аксіологічна

виховна:

- виховувати патріотичні почуття та почуття гордості за співвітчизників, які намагалися відстоювати інтереси українців, навіть за відсутності власної державності; / громадянська, аксіологічна
- формувати комунікабельність (на основі усних відповідей, власних висловлювань); / логічна, мовленнєва
- формувати навички роботи із схемами («Репресивні акції радянської влади») і інтелект картою; / інформаційно-аксіологічна
- виховувати інтерес до історії на основі історичних подій (Період «Розстріляного відродження», масові репресії, «Великий терор»); / громадянська
- формувати комунікативну компетентність шляхом усних відповідей, міркувань («Мозковий штурм», «Мікрофон», бліц-опитування «Алфавіт»); / мовленнєва
- сприяти формуванню стійкого характеру в учнів, уміння протистояти труднощам (на прикладі діячів «Розстріляного відродження», які до кінця протистояли тоталітарній владі); / громадянська, особиста, аксіологічна
- сформулювати власну думку про – Й. Сталіна, М. Хвильового, М. Скрипника, С. Єфремова, О. Шумського, порівнювати і давати оцінку їхньої діяльності. / аксіологічна

Тип уроку: засвоєння нових знань вмінь і навичок.

Обладнання: підручник «Історія України», 10 клас, В.С. Власов, С.В. Кульчицький – 2018, Алас «Історія України» 10 клас, карта «Радянська Україна у 1921–1938 рр.», роздатковий матеріал, схеми, таблиці.

Основні дати:

- Березень – квітень 1930 р. Судовий процес над організацією «Спілка визволення України»;
- Березень 1931 р. ДПУ УСРР відкриває фактичну справу проти «Українського національного центру»;
- Червень 1934 р. Переїзд вищих радянських і партійних установ з Харкова до Києва, який відтоді стає столицею УСРР;
- Червень 1934 р. При НКВС УСРР створено Головне управління виправно-трудових таборів (рос. – ГУЛАГ);
- Січень 1937 р. Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад схвалив нову Конституцію УРСР;
- 1937–1938 рр. Великий терор, у жорна якого потрапили мільйони людей.

Основні терміни: «тоталітаризм», «ворог народу», «чистка», «націонал-ухильництво», «Великий терор», «безбожна п'ятирічка», культ особи, СВУ, ГУЛАГ.

Основні історичні постаті: Й. Сталін, О. Шумський, М. Скрипник, М. Хвильовий, С. Єфремов, М. Волобуєв.

План уроку

1. Якими були перші прояви масового терору радянсько-комуністичної влади проти громадян УСРР?
2. Що розповідають джерела про судовий процес над «СВУ»?
3. Якою була природа партійно-радянського апарату в СРСР. У чому сутність Великого терору і як він відбувався?

Хід уроку

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів. Побажання гарного настрою і цікавого уроку.		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Письмова робота 1. Охарактеризуйте повсякденне життя селян наприкінці 20-х — на початку 30-х років 20 ст. 2. Причини і сутність голодомору 1932-1933 рр. 3. Наслідки голодомору 1932-1933 рр в Україні. 4. Доведіть, що Голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом українського народу. Робота на дошці «Встанови послідовність» -Ухвалення «закону про п'ять колосків» -Проголошення курсу на суцільну колективізацію пленумом ЦК ВКП(б) - Початок «ліквідації куркульства як класу»	Логічна, інформаційна аксіологічна Хронологічна

			Усна відповідь 1.Сформулюйте 4–5 тверджень про статус та спосіб життя українських селян на початку 1930-х рр. 2. У чому ви вбачаєте найтрагічніші наслідки	Мовленнєва,
--	--	--	---	-------------

			Голодомору? Як ви гадаєте, чи цілком подолано ці наслідки? 3.Чому, на вашу думку, радянсько-комуністична влада СРСР десятиліттями приховувала факти про Голодомор 1932–1933 рр.? 4.На ваш погляд, чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом?	аксіологічна
--	--	--	--	--------------

			4. На ваш погляд, чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом? Робота з картою Учні аналізують карту «Радянська Україна у 1921–1938 рр.» Покажіть на карті регіони, які найбільше постраждали від Голодомору 1932–1933 рр.	Просторова
--	--	--	---	------------

3 хв	III. Мотиваційний етап	Робота з кросвордом. В 20-30-х роках ХХ століття разом з реалізацією форсованої індустріалізації і колективізації, разом із зростанням обороноздатності країни, подоланням економічної відсталості, виник і надзвичайно зміцнів безоглядно деспотичний режим, який власне від війни зі своїм народом. Проблемні питання: - Знайти підтвердження, уточнення або заперечення точки зору Юрія Лавріненка: «В УРСР у 1930-х роках було ліквідовано майже 80 % творчої інтелігенції. Тотальний характер винищення національної культурної еліти дає підстави називати добу 1920-1930-х років «розстріляним відродженням». «... У результаті репресій була знищена значна частина української інтелігенції, а ті, хто залишився в живих, стали на шлях пристосування до нав'язуваного режимом ідеологічних та творчих	Кросворд - Комплекс заходів, ужитих ВКЦ(б) у 1920-1930-х рр., що мав на меті модернізацію промисловості: будівництво заводів, фабрик, залізниць та інших індустріальних об'єктів і глибoku технічну реконструкцію наявних підприємств. - Процес докорінної перебудови аграрного сектору, ініційований більшовицьким керівництвом наприкінці 1920-х років. Передбачав перетворення малих індивідуальних господарств на колективні підприємства. - Тип політичного режиму, який за допомогою тотального контролю над усіма сферами суспільного життя прагне реалізувати агресивну політичну утопію. - Пом'якшена назва в пропагандистських текстах найжорстокіших, часто відверто терористичних методів керівництва в СРСР. - Дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення таких життєвих умов, що розраховане на повне або часткове її знищення. - Заможна частина селянства, щодо якого керівництвом СРСР в 1920-1930-х роках здійснювалась політика примусового відчуження майна, насильницького виселення з місць проживання. - Державне сільськогосподарське підприємство, яке влада розглядала як	логічна
------	------------------------	--	--	---------

		2. «... У результаті репресій була знищена значна частина української інтелігенції, а ті, хто залишився в живих, стали на шлях пристосування до нав'язуваних режимом ідеологічних та творчих обмежень...» (Орест Субтельний)	відчуження майна, насильницького вислання з місць проживання. 7. Державне сільськогосподарське підприємство, яке влада розглядала як фабрику з виробництва землеробської
--	--	--	---

		3. З'ясувати, що примушувало деяких митців культури стати на шлях конформізму. Дати оцінку даного явища. В історії кожного народу є героїчні й трагічні сторінки. Сьогодні ми будемо з вами говорити про масові репресії в радянській Україні, жертвами яких стали тисячі невинних людей.	продукції. На відміну від колгоспників, вони отримували заробітну платню від держави. 8. Політика придушення, залякування політичних противників жорстокими насильницькими методами.
--	--	--	---

2 хв	IV. Актуалізаційний етап	Бліц-опитування через методичний прийом «Алфавіт»	1. Яку епоху ми зараз вивчаємо? 2. Які характерні риси цієї епохи? Учитель називає букву алфавіту, учні швидко називають все, що стосується розділу «Україна в 1929-1938 рр.» (історичні терміни, події, особи, явища тощо)	хронологічна логічна мовленнєва
20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	<u>1. Якими були перші прояви масового терору радянсько-комуністичної влади проти громадян УСРР?</u> Тоталітаризм – організація державної влади, характерними рисами якої є цілковитий контроль над усіма сферами життя суспільства, заборона демократичних організацій, ліквідація реальних конституційних прав та свобод, репресії, милітаризація суспільного життя. «Чистка» - офіційна назва процесу очищення компартійно-радянського апарату і всієї партії від збюрократілих, корумпованих і ворожих елементів. Насправді партія позбавлялася інакодумців, усіх тих, хто не мирився з чинопочитанням, нав'язуванням на підставі «демократичного	«Мікрофон» - Пригадайте походження і сутність поняття тоталітаризму? - Визначте, який саме режим панував в УСРР? (комунізм) - Порівняйте його з іншими відомими тоталітарними режимами світу (нацизмом, фашизмом). - Що таке чистка? Це поняття порівнюється з поняттям	Інформаційна Логічна Інформаційна

		централізму». Ви вже знаєте, що перші репресивні акції почалися з кампаній боротьби проти саботажників і шкідників. Згадайте Шахтинську справу, коли на лаві підсудних опинилися представники інженерно-технічної інтелігенції. В 1930 році – постанова про репресії куркулів. 8 червня 1934 року ВЦВК УСРР прийняв постанову «Про доповнення державних, контрреволюційних і особливо небезпечних злочинів статтями про зраду Батьківщини». Перевірка випереджального завдання Створення ментальної карти <pre> graph TD A[«Спілка визволення України»] --> B[Харків, 1930 р.] A --> C[Дискредитація української інтелігенції] B --> D[45 заарештованих] B --> E[Шестеро-в митному - дітяч ЦР] D --> F[Керівником назвали Сергія «Фремова»] C --> G[Заарештовано понад 6 тисяч осіб] G --> H[Третина підсудних працювала в системі ВУАН] </pre>	«репресія», учні доходять висновку, що «чистка» є складовою політики репресій і може стосуватися різних верств суспільства. Перевірка випереджального завдання - Учні знайомились зі змістом начального матеріалу підручника С.156-157. Створіть ментальну карту	логічна
--	--	---	---	---------

Чому комуністичний режим застосував репресії

		3. Якою була природа партійно-радянського апарату в СРСР. У чому сутність Великого терору і як він відбувався? Демонстрація плакатів (підручник С. 158-159) 	проти української інтелектуальної еліти 1920–1930-х рр.? -Якби ви не вивчали історію СРСР і побачили ці плакати, якою б перед вами постала держава і особа Й. Сталіна? (<i>Процвітаюча держава, люди щасливі, Сталін-добрий батько тощо</i>); -Чи справді це було так? -Як образ Сталіна в оточенні дітей впливав на громадян? Чи присутня в цих зображеннях пропаганда?	логічна Мовленнєва, логічна Аксіологічна логічна
			-Чи присутня в цих зображеннях пропаганда? (присутня з метою скласти позитивне враження про Сталіна і владу, зробити так, щоб ніхто і подумати не міг. Що відбувається щось несправедливе і злочинне.)	логічна

		 Ми вже з вами згадали -Терор -Політика придушення, залякування політичних противників жорстокими насильницькими методами Отже, учні доходять висновку, тоталітарному режимові характерне застосування терору до всіх верств населення.	1.Який вид терору застосувало сталінське керівництво до українців на початку 1930-х років? (терор голодом, Голодомор 1932-1933рр.) 2.Які верстви населення найбільше постраждали від Голодомору?(селянство) 3.Чи було застосовано терор до інших верств населення? (до духовництва, військового керівництва)	Інформаційна Інформаційна
--	--	--	---	---

		- 5 серпня 1937 року - директива наркома Внутрішніх справ «Про операцію з репресування колишніх куркулів, активних громадянських елементів і кримінальників» (Микола Іванович Єжов) 5 серпня 1937 року – директива «Про операцію репресування.....» розпочинає масовий терор. 2 липня 1937 року – постанова ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи». Цей документ запустив маховик репресій. (С. 158) Репресії — каральні заходи, покарання, вжиті державними органами. ■ Розіслало по областях УРСР вказівку про формування позасудового репресивного органу – обласних «трійок», створених для спрощення процедури засудження. До складу трійки зазвичай входили начальник обласного НКВД (голова), обласний прокурор та перший секретар обласного або республіканського комітету ВКП(б). Існування «трійок» та інших позасудових репресивних органів повністю суперечило радянському законодавству. (Микола Іванович Єжов, 1936)		
--	--	--	--	--

		<u>Робота з поняттям</u> Великий терор – кампанія масових репресій в СРСР в 1937-1938 рр. 3 ясовуються вчителем хронологічні межі явища, зміст його особливості для України; <u>Робота з поняттям</u> «Ворог народу» - особа, яка підлягала викриттю і репресіям за наказом НКВС СРСР. Більш того, за ініціативою Сталіна прийнято постанову (про зміни кримінального кодексу), розпорядження щодо створення позасудових органів – «трійок» - суперечило законодавству 1929-1931 рр. — арешти діячів української культури, науки, церкви. Процес СВУ; СПРАВА «УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ». 1932-1936 рр. — Голодомор, боротьба з «націоналістичним ухильництвом» - самогубства М. Хвильового, М. Скрипника - 1934 р. – арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними - справа української військової організації - УВО - створено Головне управління виправно-трудових	С. 159 Знайти – що офіційно дозволено використовувати чекістам? (Чекістам офіційно було дозволено використовувати фізичні методи впливу на допитуваних.) С. 158 – Що вимагалось від регіонів? Так, вимагалось за чотири місяці репресувати 269 тис. осіб.	Інформаційна Інформаційна
--	--	---	--	---

	1937-1938рр. Великий терор Боротьба з українським націоналізмом Боротьба з ухилами в партії Репресії проти членів КП(б) У Репресії в армії Репресії проти діячів культури <u>Робота з таблицею</u> «Сталінський Великий терор в Україні» <table><tr><th>Дата</th><th>Спрямований терору</th><th>Місце розстрілів</th><th>Кількість жертв</th><th>Всього за 1933-1938 роки репресовано</th></tr><tr><td>1937</td><td>Репресії проти українських націоналістів, діячів культури</td><td>Уроцише Сандармох (Карелія, Росія)</td><td>1111 осіб, з них -201 українець(Тесь Курбас,Михола Куліш та ін.)</td><td></td></tr><tr><td>1936-1941</td><td>Політичні репресії</td><td>Викінський ліс(Київщина)</td><td>Офіційно 14191 особа</td><td>360 тисяч громадян України</td></tr><tr><td>1937</td><td>Репресії проти партійного керівництва</td><td></td><td>362 членів ЦК КПУ звинувачено 56, репресовано 10(Косіор, Постішев)</td><td></td></tr></table> Отже. В 1939 році стало <u>очевидно</u>, що становище Сталіна в партії і державі істотно зміцнилося. Ставати в опозицію, висловлювати незгоду ніхто не наважувався. Так утворювався «культ особи».	Дата	Спрямований терору	Місце розстрілів	Кількість жертв	Всього за 1933-1938 роки репресовано	1937	Репресії проти українських націоналістів, діячів культури	Уроцише Сандармох (Карелія, Росія)	1111 осіб, з них -201 українець(Тесь Курбас,Михола Куліш та ін.)		1936-1941	Політичні репресії	Викінський ліс(Київщина)	Офіційно 14191 особа	360 тисяч громадян України	1937	Репресії проти партійного керівництва		362 членів ЦК КПУ звинувачено 56, репресовано 10(Косіор, Постішев)		Скласти таблицю «Сталінський Великий терор в Україні» Аксіологічна -Чи були репресії шляхом до формування «культу особи» Сталіна? Чому?(Тому що викликали страх населення і ніхто не наважувався ставати в опозицію до влади) Логічна Інтерактивна вправа Learning Apps «Пазл» – учням пропонується розподілити твердження за категоріями : «Мета, ідеологічне обґрунтування», «Наслідки репресій», використовуючи матеріал підручника С.160. Логічна
Дата	Спрямований терору	Місце розстрілів	Кількість жертв	Всього за 1933-1938 роки репресовано																		
1937	Репресії проти українських націоналістів, діячів культури	Уроцише Сандармох (Карелія, Росія)	1111 осіб, з них -201 українець(Тесь Курбас,Михола Куліш та ін.)																			
1936-1941	Політичні репресії	Викінський ліс(Київщина)	Офіційно 14191 особа	360 тисяч громадян України																		
1937	Репресії проти партійного керівництва		362 членів ЦК КПУ звинувачено 56, репресовано 10(Косіор, Постішев)																			
6 хв	VI. Систематизація знань	«Що? Де? Коли? Навіщо?» <table><tr><th>Що?</th><th>Де?</th><th>Коли?</th><th>Навіщо?</th></tr><tr><td>Судовий процес над «СВУ»</td><td>Харків, будинок опери</td><td>Березень 1930 рік</td><td>Боротьба з українською інтелігенцією, її дискредитація</td></tr></table>	Що?	Де?	Коли?	Навіщо?	Судовий процес над «СВУ»	Харків, будинок опери	Березень 1930 рік	Боротьба з українською інтелігенцією, її дискредитація	заповнити таблицю «Що? Де? Коли? Навіщо?» <u>Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби:</u> С. Єфремов, М. Грушевський, Л. Каганович, О. Шумський, М. Скрипник, М. Волобуєв, М. Єжов. <u>Відповіді на проблемні питання</u> «Мозковий штурм» 1. Знайти підтвердження, уточнення або заперечення точки зору Юрія Лавріненка: «В УРСР у 1930-х роках було ліквідовано майже 80 % творчої інтелігенції. Тотальний характер винищення національної культурної еліти дає підстави називати добу 1920-1930-х років «розстріляним відродженням». 2. «... У результаті репресій була знищена значна частина української інтелігенції, а ті, хто залишився в живих, стали на шлях пристосування до <u>нав'язуваних</u> режимом ідеологічних та творчих обмежень...» (Орест Субтельний) 3. З'ясувати, що <u>примувало</u> деяких митців культури стати на шлях <u>конформізму</u>. Дати оцінку даного явища. аксіологічна Аксіологічна, мовленнєва логічна											
Що?	Де?	Коли?	Навіщо?																			
Судовий процес над «СВУ»	Харків, будинок опери	Березень 1930 рік	Боротьба з українською інтелігенцією, її дискредитація																			

			«Мікрофон» Про що дізнались на уроці? Що називаємо Великим терором, коли він розпочався в СРСР, на Україні? Мета репресій, проти кого був спрямований терор? Про які судові справи дізнались? Які наслідки мали репресії?	Мовленнєва, логічна
3 хв	VII. Висновки	- Одним із перших кроків до масового терору стала кампанія боротьби зі «шкідниками» та «саботажниками» - «Шахтинська справа»; Першим судовим процесом проти української гуманітарної інтелігенції став розгляд справи «Спілки визволення України» («СВУ»); - Справі «СВУ» передували менш резонансні акції, пов'язані з боротьбою проти «націоналхильництва». Кожен з ухилів уособлював певну групу потенційно опозиційних режиму сил: «шумськізм» - працівників радянського і партійного апарату; «хвильовізм» - творчу інтелігенцію; «водобуєвщина» - наукову інтелігенцію; «скрипниківщина» (від 1933 р.) - так звану лєнінську гвардію. - У березні 1937 р. в СРСР почалася кампанія репресій, відома як Великий терор. Сталін заявив, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів; 1937		

		р. став переломним у долях багатьох в'язнів-українців. Так, в урочищі Сандармох у Карелії (Росія) упродовж кількох днів (з 27 жовтня до 4 листопада) 1937 р. вбили 1111 осіб. У розстрільному списку тих днів було вказано прізвища 201 в'язня-українця, серед яких видатні діячі української культури: Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Микола Зеров...		
--	--	--	--	--

1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. Опрацювати § 23 підручника. 2. Пройти тестування до теми: https://naurok.com.ua/test/masovi-represi-v-radyanskiy-ukra-ni-36678.html 3. Скласти історичний портрет одного з діячів: Микола Хвильовий, Микола Рильський, Іван Багряний, Володимир Сосюра, Микола Куліш. Проаналізувати їхнє життя та зробити висновки щодо формування їх громадянської позиції. 4. Провести дослідження та знайти інформацію в реєстрах про те, чи були серед репресованих діячів 20-30 років родичі учнів або мешканці їхнього населеного пункту. 5. Скласти запитання по темі для своїх однокласників для обговорення на наступному уроці.	
------	------------------------	--	---	--